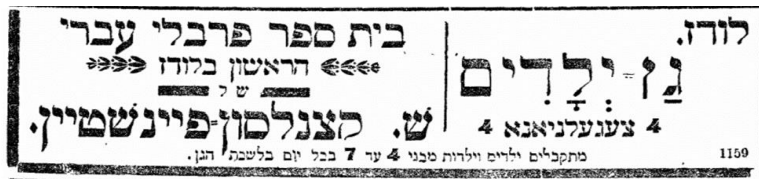

גננות עבריות: חלוצות בשדה החינוך העברי בתפוצות הגולה

צפורה שחורי-רובין

הקדמה

ביום ט' בתשרי תרע"ג (20 בספטמבר 1912) בישר עיתון הצפירה בעמודו הראשון על פתיחת 'גן ילדים'. בית ספר פרבלי עברי הראשון בלודז' של ש. [שיינדל] קצנלסון-פיינשטיין¹. הפתיחה החגיגית של הגן נערכה ברוב עם 'ביום ג' הראשון אחרי סוכות [תרע"ג]¹.

בשנת הלימודים 1914 פתחה קדיה מולודובסקי גן ילדים עברי בעיירת מולדתה קרטוז-ברזזה שבצפון פולין,² ובאותה שנה ניהלה ברכה שוייגר גן ילדים בוורשה.³ ב-5 באוקטובר 1915 פתחה חיה וייצמן-ליכטנשטיין את גן הילדים העברי הראשון בקטרינוסלב, ברחוב קזנסקיה 12, ובו שבעה ילדים. וכך כתבה לימים בזיכרונותיה: 'מאוד הצטערתי שבעיר הגדולה הזאת נמצאו

¹ צפורה קאצענעלסאן-נאכומאו, יצחק קאצענעלסאן: זיין לעבן און שאפן (צפורה קצנלסון-נחומוב, יצחק קצנלסון: חייו ויצירתו), בואנוס איירס 1948, עמ' 210–211. תודה לד"ר נורית פיינשטיין על ההפניה לספר זה וליוכבד קלזנר על התרגום מיידיש.
² אריה כנרתי, 'היה הייתה גננת: שיחה עם המשוררת קדיה מולודובסקי', מעריב, י"א באדר תש"ט (11 במרץ 1949), עמ' ד.
³ ימימה [אבידר] טשרנוביץ, יומנים גנוזים מן השנים 1919–1936, תל אביב 2003, עמ' 27.

אך שבעה הורים שהבינו לרעיוננו. אבל בסוף דצמבר, בחגיגת החנוכה, לא יכול עוד המוסד להכיל את מספר המידפקים על דלתותיו.⁴ החל משנת הלימודים תרע"ח (1917/8), כבר התנהלו גני ילדים עבריים ברחבי הגולה: הן בערים הן בכפרים המרוחקים הן בעיירות הנידחות ברחבי רוסיה, פולין וְבְסֶרְבִיָּה.⁵ כל הגנים נוסדו למען 'מטרה מיוחדת: להקנות לתינוקות ידיעת לשון חדשה ולנטוע חיבה בלבם למנהגי האומה וקנייניה'.⁶

ייסוד גני ילדים עבריים ברוסיה ובפולין היה מניצניו של החינוך החדש שהחלו לנבט בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. החינוך המסורתי של ה'חדר' החל לדעוך, ובמקומו התבסס החינוך החדש, הציבורי, של תלמוד תורה ובתי ספר יהודיים מודרניים שנלמדו בהם לימודי חול (בלשון המדינה) לצד לימודי קודש ולימוד הלשון העברית. דחיפה חזקה לחידוש החינוך העברי נתנה תנועת 'חיבת ציון'. בעקבות הפרעות ברוסיה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה קמו תנועות ציוניות אשר מטרתן הייתה שיקום החיים הכלכליים והרוחניים של קהילות ישראל על ידי התקרבות למקורות המדעים הכלליים. תנועת התחייה שאפה להחיות את הלשון העברית גם בדיבור, ובכמה ערים נוסדו אגודות כמו 'שפה ברורה', 'חובבי שפת עבר' ו'בני משה', שתכליתן הייתה להפיץ את הדיבור העברי ולהקנותו.

השפעתן של אגודות אלו הייתה רבה, והן ייסדו בתי ספר לבנים ולבנות בערים הגדולות ורשה, וילנה ועוד, ובהם הרבו בלימודי הלשון העברית, התנ"ך ותולדות ישראל. בתי הספר האלה, שהתלמידים נהנו בהם מחינוך עברי וכללי כאחד, בישרו את בוא ה'חדרים המתוקנים', שפתחו שעריהם גם לפני הבנות. הבנות למדו עם הבנים על פי אותה תכנית לימודים; בפעם

⁴ חיה וייצמן-ליכטנשטיין, **בצל קורתנו: פרקי זכרונות מבית אבא**, תל אביב תש"ח, עמ' 221.

⁵ בסרביה הייתה לפני מלחמת העולם הראשונה אחד ממחוזות רוסיה, בתחום המושב, על גבול רומניה. על תולדות החינוך העברי בבסרביה ראו: צבי שרפשטיין, **תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים**, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 245-247.

⁶ יחיאל היילפרין, 'הגינה: מכתב-עתי לענייני גן הילדים העברי להלכה ולמעשה', **הגינה**, א, א (תשרי-חשוון תרע"ח), עמ' 1.

הראשונה בעת החדשה הן למדו את כתבי הקודש ואת תולדות העם ולשונו.⁷ ייסוד ה'חדרים המתוקנים' התפשט במהרה, עד כי לא היו כמעט בתחום המושב עיר ועיירה שלא הוקם בהן 'חדר מתוקן'.

כחלק מההתעוררות הכללית החלו לקום בשלהי העשור הראשון של המאה העשרים גם גני הילדים העבריים הראשונים ולידם סמינרים להכשרת גננות עבריות, פרי יזמתם של שני מחנכים ב'חדרים מתוקנים' בוורשה, יחיאל היילפרין ויצחק אלטרמן.⁸ החל משנת 1917 החלה גם רשת החינוך 'תרבות' להקים גני ילדים שמטרתם הייתה להפיץ את הרעיון הלאומי, את רעיון שיבת ציון ואת אהבת ארץ ישראל, ולהקנות לילדים את הלשון העברית ואת ספרותה.⁹

מתודולוגיית המחקר

מטרת המאמר לעקוב אחר קורות הגננות העבריות בנות הגולה, שעזבו בית ומשפחה ונסעו למרחקים כדי ללמוד בסמינרים שייסדו היילפרין ואלטרמן ולהכשיר עצמן להוראה בגן הילדים. בגמר הכשרתן הן התפזרו ברחבי הגולה, פתחו גני ילדים עבריים והביאו את בשורת העברית לילדי התפוצות. ואולם על אף פועלן הודרו הגננות מן המחקר ההיסטורי, ותרומתן המופלגת לחינוך העברי ולהנחלת הלשון העברית לא נודעה.

במאמר זה תיבחן תרומת הגננות לעיצוב מערכת החינוך העברי-לאומי לשם הנצחת דמותן והנכחתן בהיסטוריוגרפיה החינוכית בגולה ובארץ ישראל; יודגש פועלן למען קידום הגן העברי כחלק מהמפעל הציוני בגולה ולמען

⁷ שרפשטיין (לעיל, הערה 5), א, עמ' 389–396, 401; אברהם גרינבוים, "חדר הבנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, ירושלים 1999, עמ' 297–303.

⁸ על היילפרין ואלטרמן ועל פועלם ותרומתם לחינוך העברי בגולה ובארץ ישראל, ראו בהרחבה: צביה ולדן וצפורה שחורי-רובין, **לא מִבְּטָן אלא מִגֵּן: תרומתם של גן הילדים והגננות להפצת הלשון העברית, תרנ"ט–תרצ"ו**, באר שבע 2018, עמ' 199–284.

⁹ שרפשטיין (לעיל, הערה 5), א, עמ' 389–396, 401; מוטי זלקין, "דמות לרעיון, תבנית לחומר, גוף לנשמה" – על שורשיה הרעיוניים והארגוניים של רשת החינוך "תרבות", **הכינוס השנתי העשרים של האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך**, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, 3 ביולי 2018.

הפצת הלשון העברית כהכנה לקראת העלייה לארץ; ישורטט דיוקן של אחדות מהן שיכול לשמש אספקלריה לחיי הגננת העבריה בגולה; תיבחן תפיסתן המגדרית בתפקידן כגננות וכיצד פילסו את דרכן בעולם ההוראה; ייפתח צוהר לראשית הכשרת הגננות העבריות בגולה ולראשית דרכם של גני הילדים בגולה, ולבסוף יתואר מנקודת מבט היסטורית כיצד קרה שבתקופה שבה העברית עדיין לא הייתה מדוברת, קמו גני ילדים עבריים והנחילו את הדיבור העברי בסביבה זרה ומנוכרת. תיקוף המאמר לשנים 1912–1926 נועד לתחום את הדיון המחקרי מהקמת הגן העברי הראשון בגולה ועד עליית הגננות הראשונות לארץ ישראל.

המחקר מתבסס על מקורות ראשוניים – ספרות זיכרונות פרי עטן של הגננות עצמן, שנמצאו בארכיוניים פרטיים וציבוריים, ועל אוטוביוגרפיות ורשימות – שרואים אור כאן בפעם הראשונה, וכן הוא מתבסס על מאמרי תיעוד וזיכרונות המפוזרים בכתבי העת של הגננות: **הגינה, אושיות** ו**הד הגן**. במקורות אלו הן תיעדו את עבודתן וסיפרו מצד אחד על הקשיים, על ההתלבטויות ועל התסכולים שהיו מנת חלקן, ומצד אחר על ההישגים ועל ההצלחות שחוו בעבודתן כגננות בגולה ואחר כך בארץ ישראל.

התיעוד פותח צוהר רחב לעולמן, למשפחתן, למקום גידולן ולרקע החינוכי-השכלתי שלהן; הוא חושף את חייהן על רקע עבודתן בגני הילדים העבריים בעשור השני והשלישי של המאה העשרים ומפנה את הזרקור לתפקיד שמילאו בתולדות החינוך לגיל הרך ולתרומתן בהפצת הלשון העברית. ראיונות עם בנותיהן של אחדות מהן, עם בניהן או עם נכדותיהן האירו את דמויותיהן המיוחדת מנקודת מבט אישית.¹⁰ עיתונות בת הזמן ומקורות משניים המתעדים את התקופה החינוכית-היסטורית, השלימו את התמונה. ניתוח הממצאים וגיבוש התובנות המחקריות הושתתו על השוואה בין המקורות הראשוניים ובין ספרי ההיסטוריה של החינוך.

¹⁰ ראשית הדיון בגננות הראשונות בגולה הובא אצל ולדן ושחורי-רובין (לעיל, הערה 8), אך הזרקור שם מופנה למחנכיהן היילפרין ואלטרמן. במאמר זה הורחבה היריעה, מוזכרות גננות שאינן בספר ומובאים מקורות ראשוניים שנגלו לי רק לאחר צאתו לאור.

גני ילדים עבריים וסמינרים להכשרת גננות עבריות בוורשה – הראשונים בגולה

יחיאל היילפרין (1880–1942) ויצחק אלטרמן (1881–1939), שני מחנכים ב'חדרים מתוקנים', הקימו בוורשה שבפולין (שהייתה אז בתחום רוסיה הצארית) גני ילדים עבריים – הראשונים דוברי העברית בגולה – היילפרין בשנת 1909 ואלטרמן בשנת 1910. ליד הגנים ייסד כל אחד מהם 'קורסים פרבליים', בית מדרש (סמינר) להכשרת גננות על פי שיטת המחנך הגרמני פרידריך פרבל,¹¹ כדי להכשיר גננות עבריות לגנים עבריים שיקומו ברחבי הגולה.

על חוויותיה בסמינר של היילפרין כתבה בזיכרונותיה קדיה מולודובסקי (1894–1975), תלמידתו בשנים 1912–1914. בלשון משעשעת תיארה את חוויית היום הראשון, והאווירה השמחה והנהלהבת משתקפת היטב בתיעוד:

כאשר הגעתי בפעם הראשונה לשיעור, נסחפתי למהומה של למעלה משלושים בנות: מליטא, מפולין, מוהלין, מבסרביה. כל השבטים היהודיים בעלי הדיאלקטים הלשוניים השונים הצטופפו שם יחד, שמחות ורעננות ובעלות רוח צעירה – עם ישראל חי! מובן מאילו שבשיעורים בכיתה דיברו עברית, אחדות מהבנות דיברו עברית רהוטה ואחרות קצת בגמגום, אבל כל הזמן עברית! בפרוודורים, ששם שמרנו את המעילים ושם התבדחנו ונדברנו אם ללכת פה או ללכת שם, דיברנו יידיש וצלילי המילים התמזגו – בקיצור, יריד של דיאלקטים. אין אני מתכוונת, כמובן, לדיאלקטיקה פילוסופית, שאינני מבינה עד היום, אלא לדיאלקטים לשוניים, שגרמו לצחוק שהתנשא עד לתקרה.¹²

¹¹ פרידריך וילהלם אוגוסט פרבל (1782–1852) הקים בגרמניה בשנת 1837 את המוסד החינוכי 'גן ילדים – מוסד למשחקים ולעיסוק עבור ילדים קטנים', והוא נחשב לגן הראשון בעולם. תורתו של פרבל מבוססת על תכנית לימודים שבמרכזה פעילות עצמית של הילד. היא מתמקדת בילד ובניסיונו, ועיקריה הבעה עצמית ספונטנית, עניין, משחק ויזמה חופשית מצדו. ראו: שרה פאיאנס-גליק, **החינוך בגיל הודך**, תל אביב 1968, עמ' 11–18.

¹² קאדיע מאלאדאוובסקי, 'אויף די העברעאישע פרעבל-קורסן' (על הקורסים העבריים בשיטת פרבל) **סביבה**, 26 (תשרי תשכ"ט–אוקטובר 1968), עמ' 49. זהו פרק 20 מתוך האוטוביוגרפיה של מולודובסקי, 'א' מעשה פון דעם עלטער-זיידנס ירושה', 'ירושת

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, והיילפרין ואלטרמן סגרו את מפעליהם החינוכיים וברחו מוורשה כדי למצוא מקום מבטחים להם ולבני משפחותיהם. היילפרין נדד מוורשה לאודסה (1915), ואלטרמן – מוורשה למוסקווה (1917), משם לקייב (1918) ומשם לקישינב (1922). בכל מקום ממקומות מושבם הם הקימו גן ילדים עברי ולידו סמינר להכשרת גננות. הסמינרים העבריים של היילפרין ואלטרמן הכשירו דור של גננות 'שפיזרו את הניצוצות העבריים לכל מקום. ולאט לאט הלכה התנועה והתגברה, עד שברגע זה יש לנו בגולה חוץ מרשת של בתי ספר עבריים עממיים גם רשת של גני ילדים עבריים.¹³ בחלוף השנים עברו גני הילדים העבריים לחסותה של רשת 'תרבות', החברה לחינוך עברי ולתרבות עברית בתפוצות הגולה, שפעלה בין שתי מלחמות העולם במזרח אירופה.

"חולמות ולוחמות, שואפות ומגשימות": הגננות העבריות הראשונות בגולה
 הגננות העבריות הראשונות, שרובן היו בנות שש עשרה עד שמונה עשרה, 'באו מכל תחום המושב ואפילו מפלכי רוסיה שמחוץ לתחום'.¹⁴ 'חומר התלמידות היה מן המובחר',¹⁵ אלו היו אשר 'נפשן חשקה בתורה. רובן היו מעיירות קטנות, נידחות'.¹⁶ מרביתן גדלו והתחנכו בבתיים יהודיים מהמעמד הבינוני, בתים שומרי מסורת ותרבות ישראל. חלק הארי שלהן גדל בעיירות קטנות ורחוקות ברחבי רוסיה, פולין וליטא, בסרביה ואף רומניה, ומיעוטן גדלו בערים גדולות כמו אודסה ומוסקווה. כולן 'חולמות ולוחמות, שואפות ומגשימות מערבות רוסיה, מגדות הדניסטר והדניפר, מעיירי פולין וליטא'.¹⁷ כפועל יוצא מחינוכן בבית הוריהן הן חלמו 'על פעולת יצירה לטובת עמן'.¹⁸

הסבא רבא שלי, שנדפסה בהמשכים ממרץ 1965 ועד מאי 1973. תודה ליוכבד קלוזנר על התרגום מידיש.

¹³ שמואל טשרנוביץ, 'בכח האמונה (פרח על קברו של אבי הדיבור העברי)', דבר, 27 בדצמבר 1922.

¹⁴ יצחק גרינבוים, פני הדור: מורים, חברים, יריבים, ירושלים תשי"ח, עמ' 316.

¹⁵ לייב קופרשטיין, 'הגן העברי בסרביה: פרק בתולדות החינוך העברי בסרביה', הד הגן, ו, ג-ד (תש"א), עמ' 48.

¹⁶ ברכה שוייגר, 'הבונה המתמיד', הד הגן, ד, ג-ד (תרצ"ט), עמ' 7.

¹⁷ חוה ורבה, 'לדמותה של טובה חסקינה' (ארכיון החינוך היהודי [להלן: אח"י], 2139/5.203, חטיבה א-57).

¹⁸ מרים דינר-גולדשטיין, 'תחנת בסרביה', הד הגן, ד, ג-ד (תרצ"ט), עמ' 10-11.

מאפייני ההשכלה והתעסוקה של אבותיהן של הגננות הצעירות משקפים בדרך כלל מעמד חברתי כלכלי יציב, אך היו בהן גם מחוסרות אמצעים. האבות עסקו במגוון מקצועות יהודיים, כמו ראש העיירה (סטרוסטה),¹⁹ רב העיירה, חזן, תלמיד חכם, משכיל, מחנך, מורה לעברית, פובליציסט, סופר ומראשוני חובבי ציון. הבנות קיבלו בביתן חינוך תורני באווירה יהודית ברוח הציונות וארץ ישראל. את הלשון העברית הן למדו במסגרת המשפחה או מפי מורים פרטיים. הן למדו ב'חדר' לבנים, ב'חדר' לבנות או ב'חדר' משותף לבנים ולבנות, ולאחר שסיימו את חוק לימודיהן בבית הספר בעיירתן, יצאו ללמוד בסמינר לגננות.

להלן אתאר את בית גידולן של חמש מן הגננות הראשונות כדי להצביע על המאפיינים הביוגרפיים המשותפים לסיפור חייהן ועל הדומה בקרקע צמיחתן. כל אלו יכולים לפתוח צוהר להבנת עולמן ולהראות עד כמה השפיע החינוך בבית ההורים על בחירותיהן ועל העצמתן האישית והמגדרית.

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין (1882–1944) נולדה בעיירה קרליץ' בפלך מינסק שבתחום המושב באימפריה הרוסית (היום בבלרוס), בת בכורה לאמה הינדה לבית דוידזון ולאביה יעקב בנימין קצנלסון, פובליציסט, מחנך ומשכיל. בשנת 1896 עברה המשפחה, שהיו בה ארבעה בנים ושתי בנות, ללודז' שבפולין. שיינדל רכשה את חינוכה העברי אצל אביה עם אָחיה יחד ואף למדה עמם בחדר. היא עשתה חיל בלימודיה, ואמה נהגה להעיר בקורטוב של כעס מהול בגאווה: 'בטעות היא לא נולדה זכר [...] היה יכול להיות לנו עוד רב במשפחה'.²⁰ לימים כתבה על כך אחותה: 'היא הייתה תמונה מושלמת של אבא: חרוצה כמו דבורה, רצינית ומעמיקה כמו בת של תלמיד חכם!' בעיירה קראו לה 'בחורה – בחור ישיבה!' היא גילתה חריצות רבה בלימודי היהדות 'כמו בחור שהתכוון לקבל סמיכה לרבנות'. שיינדל אכן הפכה ידענית גדולה בעברית. יתרה מזאת, היא השתלמה בלימודי חול כמו בלימודי קודש עד שדבק בה התואר ר' שיינדל. היא סיימה את לימודי ההוראה בסמינר של יצחק אלטרמן במחזור הראשון בוורשה, בשנת 1912, כשכבר הייתה אָם. בזה נבדלה משאר הגננות.

¹⁹ סטרוסטה (Staroste) – תואר המנהיג של העדה היהודית במדינות מסוימות במזרח אירופה.

²⁰ קצנלסון-נחומוב (לעיל, הערה 1), עמ' 24–26.

לאה (ליאה) גוזמן-ישראלית-פישמן (1890–1984) נולדה בברדיצ'ב במחוז ז'יטומיר שבאוקראינה, ובילדותה התייתמה מאמה. אביה, סוחר בדים, נישא בשנית והעביר את לאה ואת שני אחיה לחסות אחיו ואשתו, והם גידלו את אחייניהם עם בנם ובתם. הדוד, פעיל ציוני ואדם אמיד, חי עם משפחתו בבית מרווח בעל שתי קומות ודאג לכל מחסורם של הילדים ולהשכלתם. הילדים גדלו בבית דובר עברית, באווירה ציונית ויהודית; מורה פרטי לימד את חמשת הילדים עברית ויהדות. לאה סיימה בית ספר רוסי, ולאחר מכן, בשנים 1915–1917, למדה בסמינר לגננות של היילפרין באודסה.²¹

קדיה מולודובסקי (1894–1975) נולדה וגדלה בעיירה קרטוז-בֶּרֶזָה שבצפון פולין (בלרוס של היום). אביה אייזיק היה המורה הראשון שלה, וממנו למדה עברית, כדבריה: 'עברית הייתה השפה הראשונה שלמדתי'.²² האב היה יהודי למדן ומשכיל, מלמד גמרא בעיירה. בילדותה למדה קדיה ב'חדר מתוקן', ואחר כך קיבלה שיעורים פרטיים ברוסית ובמקצועות כלליים ממורים פרטיים שהובאו לביתם, והם העניקו לה השכלה כללית בלי שפקדה את בית הספר.²³ על כך כתבה קדיה בזיכרונותיה: 'אף פעם לא הלכתי לבית ספר ולא למדתי עם תלמידים בכיתה. מה שידעתי הוא שאני מחזיקה ספר ויש מורה שמלמד אותי'.²⁴ כשהייתה בת שלוש עשרה נשלחה ללמוד בגימנסיה בוולקוביסק, וכשמלאו לה שש עשרה החלה ללמוד בבית ספר לבנות בעיר שרפץ שבפולין המרכזית.²⁵ בשנת 1912, בת שמונה עשרה, החלה קדיה את לימודיה בסמינר של היילפרין בוורשה.

רבקה החנוכית (1893–1953) נולדה בצ'חנוביץ שבפלך לומז'ה, בקרבת העיר ביאליסטוק שבפולין הרוסית, וגדלה בבית אביה הרב יהודה החנוכי, רב

²¹ המידע נאסף מכמה מקורות: מארכיון קיבוץ מעברות, הודות לעידית בן אברהם נקש, ארכיונאית הקיבוץ; משיחה עם בינה דיבון, נצר למשפחת גוזמן, בת דודה; משיחה עם רותי רם ועם חיותה, בנותיה של לאה, 16 במאי 2017.

²² אוריאל אופק (עורך), 'המשוררת שפתחה את השער', קדיה מולודובסקי, **נוצות הזהב**, תל אביב 1978, עמ' 62.

²³ רבקה דביר-גולדברג, 'מעבר לשמשייה הכחלחלת: יצירתה הלירית של קדיה מולודובסקי', **מסכת**, ט (תש"ע), עמ' 58–59.

²⁴ מולודובסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 49.

²⁵ דליה קרפל, 'משוררת השפה האסורה', **מוסף הארץ**, כ"ב באדר תשע"ח (9 במרץ 2018), עמ' 41.

העיירה, ואמה הרבנית פייגע-אלטע. היא למדה ב'חדר מתוקן' שהכיל כיתה אחת בלבד שנוערים ונערות ישבו בה בצוותא, למדו 'עברית בעברית' והתחנכו ברוח התנ"ך והספרות העברית החדשה, אהבת ישראל וארץ ישראל.²⁶ רבקה הייתה אחת הצעירות הראשונות שעזבה את עיירת הולדתה ובאה אל העיר הגדולה, ורשה, בשנת 1909, כדי להכשיר עצמה להוראה בגן הילדים. היא למדה במחזור הראשון שסיים את לימודיו בסמינר של היילפרין, ובגמר לימודיה, בשנת 1912, נשארה בוורשה והייתה גננת עבריה.²⁷

הגננת חוה ורבה בגן הילדים בקובל 1927 (באדיבות ארכיון החינוך היהודי)

חוה ס'יר-ורבה (werba) (1909–1969) אף היא נולדה בצ'יחנוביץ וגדלה בה. היא התחנכה בבית הוריה, אמה פייגה גולדברג ואביה יצחק, שהיה ציוני וסוחר עצים מצליח. חינוכה על ערכי היהדות השאיר חותם עמוק בלבה. כשהייתה חוה בת חמש ברחה המשפחה מהעיירה מאימת המלחמה, ועם

²⁶ גולדה פורת (וינר), 'ה"חדר" המתוקן', אליעזר ליאוני (עורך), ציחנוביץ, מחוז ביאליסטוק, ספר עדות זכרון, תל אביב 1964, עמ' 314–340.

²⁷ פנינה רותם (החנוכית), 'אחותי רבקה החנוכית', ליאוני, שם, עמ' 516.

כיבוש האזור על ידי הגרמנים חזרה המשפחה לצ'חנוביץ. חוה למדה בבית ספר כללי ששפת ההוראה בו הייתה גרמנית, ואת השכלתה התורנית השלימה בלימודי דת ותפילות בחדר לבנות מפי הרבנית. אביה עמד על כך שבנותיו ילמדו עברית כשפה מדוברת. את ראשית השכלתה בתולדות הציונות ובתרבות העברית רכשה חוה במועדוני נוער שנוסדו בעיירה בתום מלחמת העולם הראשונה.²⁸ עם תום לימודיה בבית הספר העממי בעיירה למדה בסמינר לגננות של רשת החינוך העברית הציונית 'תרבות' בוורשה, ויצחק אלטרמן היה אחד ממוריה. בסמינר התבלטה חוה בכישרונותיה, ובסיום לימודיה שלחה אותה רשת 'תרבות' לנהל בית יתומים בביאליסטוק.²⁹ אחר כך הגיעה לקובל וייסדה שם גן ילדים עברי ראשון.

* *

מה אפשר ללמוד מסיפור חייהן של הגננות הראשונות? חוקרים טוענים כי ניתוח סיפור החיים של אדם מאפשר ללמוד עליו ועל תפיסת עולמו, על חייו ועל חוויותיו לאורך זמן; הוא משקף את מאפייני סביבתו ואת ערכיה, את הנורמות החברתיות והתרבותיות שעליהן גדל ואת סגנון חייו; הוא מציג רצף אירועים והתרחשויות ואת הסיבות שבעטיין התרחשו. בחינת הסיפור האישי אף מאפשרת לזהות את המרכיבים השונים של הזהות האישית של האדם, המתגבשת ומתעצבת בתהליכים תרבותיים, חברתיים והיסטוריים, ולהבין את מקורם.³⁰

נורית גוברין, חוקרת הספרות העברית, טוענת כי לא רק 'חשיבותה של ההיכרות עם הביוגרפיה של הסופר היא תנאי הכרחי להעמקת הקשב אל יצירתו', אלא קוראת גם 'לנחיצות ההיכרות עם הוריו של היוצר לרבות בני

²⁸ חוה ורבה (סעהר), 'יהודי ה"ווליה" (wolia)', ליאוני, שם, עמ' 197.

²⁹ ללא ציון שם הכותב, 'תולדותיה', חוה ורבה (עורכת), **נקשיב להם: על החינוך בגן הילדים**, תל אביב 1971, עמ' 305-308.

³⁰ נעמה צבר-בן-יהושע ורות דרגיש, 'מחקר סיפר', נעמה צבר-בן-יהושע (עורכת), **מסורות זרמים במחקר האיכותי**, אור יהודה 2002, עמ' 169-170; מיכל צלרמאיר, 'על מחקר נרטיבי, על פמיניזם ועל מה שביניהם', רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל, **מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות**, ירושלים 2010, עמ' 108.

משפחתו האחרים'.³¹ לשיטתה, פרטי הביוגרפיה תורמים להבנת היצירה, ובלעדיה 'תהיה הבנתה חלקית ופגומה'.

ואכן, סיפור חייהן של הגננות הראשונות בגולה, כפי שהוא משתקף מספרי הביוגרפיה פרי עטן של אחדות מהן ומהעיון במאפייני הרקע הביוגרפיים של הגננות האחרות, מראים כי המכנה המשותף שלהן רחב: קרקע צמיחתן, אורח חייהן, החינוך שקיבלו בביתן והשפעתו מרחיקת הלכת על בחירותיהן ועל התנהלותן בחיים. הגננות גדלו ברובן במשפחות משכילות, מלומדות ובעלות תודעה יהודית-ציונית והתחנכו באווירה מסורתית. הן קיבלו חינוך עברי ולמדו ב'חדרים מתוקנים' בעיירותיהן, מאחר שהוריהן טיפחו חינוך והשכלה לבנות כמו לבנים כמקור להעצמה אישית ומגדרית. זאת ועוד, ההורים שאפו להנחיל לבנותיהם את ידיעת הלשון העברית, מאחר שהכירו בחשיבותה של ידיעת העברית כאחת ההכנות לקראת העלייה לארץ ישראל.

ואכן, החלום לעלות לארץ, לשמש בה גנת עבריה ו'להכשיר את הדור הצעיר לקראת המדינה',³² היה משאת נפשו. ובמילותיה של צפורה חיטין-וולפסון: 'לשרת בלב ונפש את ארצנו – הלא נודעת, שהייתי קשורה אליה בכל נימי נפשי הלבביים, הרומנטיים, האהובה עלי מילדותי ומימי לימודי וקריאה בספרים'.³³ ההורים עודדו את בנותיהם לרכוש מקצוע בהכשרתן המעשית ותמכו בהחלטתן לעזוב את עיר מגוריהן ולנסוע בגפן לעיר הגדולה כדי ללמוד את מקצוע ההוראה בסמינר חרף הקשיים שנכוננו להן במקום הזר: ניתוק מהמשפחה, הוצאות כספיות, בדידות והצורך לטפל בעצמן. בכך תרמו ההורים למימושן העצמי ולאמונה ביכולתן, להפיכתן לנשים עצמאיות, בעלות מודעות חברתית, המכירות בערך עצמן. ואכן, לאחר הכשרתן להוראה ובזכות המקצוע שרכשו – גנת עבריה – יכלו הנשים הצעירות להגיע לעצמאות כלכלית ואחר כך לעלות לארץ ישראל ולפתח קריירה מקצועית במערכת החינוך לגיל הרך ההולכת ומתהווה.

³¹ נורית גוברין, **קריאת הדורות**, ה, תל אביב 2015, עמ' 13.

³² רבה (לעיל, הערה 17).

³³ צפורה וולפסון, **סיפורו של גן: שנות חיים, מעשים ואירועים בגן הילדים**, תל אביב ופתח תקווה 1978, עמ' 20.

'גברתי, הוד מלכותך הפרבלית!':³⁴ המניע לבחירת מקצוע ההוראה לגיל הרך

הבנות, כאמור, היו בעלות אידאולוגיה ציונית כהוריהן: 'כמה רוצה אני כבר לנסוע מכאן! לברוח מהארץ הארורה הזאת לארץ ישראל, אל הארץ הקדושה והיפה! מתי נהיה כבר בארץ ישראל!³⁵ כתבה ביומנה ימימה טשרנוביץ, שהייתה חניכה בגן הילדים של ברכה שוייגר בוורשה בשנת 1913, וברבות הימים הייתה היא עצמה גננת בתל אביב.

המניע לבחירתן של הצעירות בהוראה לגיל הרך נבע משלושה טעמים: שאיפה להעצמה אישית, רצון לרכוש מקצוע שהוא ייעוד ושליחות ורצון להקדיש עצמן להוראה לגיל הרך.

א. שאיפה להעצמה אישית

חלק מן הבנות נולדו וגדלו ב'עיריות שוממות ולא ראו כל עתיד בחיי השעמום והבטלה, והנה נראתה להן הקשת בענן, פעולת יצירה לאומית ואנושית המחכה להן.³⁶ כאשר הגיעה הבשורה על פתיחת סמינר לגננות בוורשה, ראו בו הצעירות הזדמנות לצאת מהעיר הגדולה ולרכוש השכלה פדגוגית ומקצוע מכובד, כדי שבבוא הזמן תוכלנה לצאת לעצמאות אישית וכלכלית ותיפתחנה בפניהן אפשרויות חדשות לחיות את חייהן. בלשונה של מרים דינר-גולדשטיין, אלו היו פני הדברים: 'עיני הבחורות שנמקו ביגונן וייאושן בתוך היומיומיות האפורה ללא כוכב נוצץ, ללא אור מרומם, הבריקו פתאום, וחייהן המשעממים נתמלאו לפתע תוכן מלבב ומושך: חינוך דור צעיר חדש ובריא, הבראת העם, הנחת אבן הפינה לחיים חדשים'.³⁷

עוד גננת, בליומה שניאורסון, הבהירה כי מלחמת העולם הראשונה גרמה אבטלה, ייאוש ושעמום בקרב הנוער בבסרביה: 'מנותקים היינו מרוסיה, מהתרבות, שעל ברכיה חונכנו, נתונים במחנק פוליטי, בלי תקווה לשינוי

³⁴ מומחית בשיטת פרבל ('פרעבליסטיית'); ציטוט ממכתב שכתב ישראל גורפינקל גורי אל פרידה וסקובוניק, אודסה 1918, ראו: ישראל גורי, **מנוחה לא בראתי**, תל אביב 1970, עמ' 194. פרידה (לימים גילה גורי) למדה בסמינר של היילפרין באודסה, והיא אמו של המשורר חיים גורי.

³⁵ טשרנוביץ (לעיל, הערה 3), עמ' 27.

³⁶ שרפשטיין (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 248.

³⁷ דינר-גולדשטיין (לעיל, הערה 18), עמ' 10-11.

המצב בעתיד הקרוב. קשה במיוחד היה מצבו של אותו חלק מהנוער ששאף להשכלה מקצועית בשדה החינוך.³⁸ היו בנות שבעקבות משבר משפחתי (גירושי ההורים, מחלת האם, יתמות) הורחקו מבתיהן וגדלו בבתי קרוביהן. זו הייתה לא רק הזדמנות פז לצאת מבית הקרובים ולרכוש מקצוע פדגוגי חשוב, אלא אף לאפשר להן בעתיד ניעות (מוביליות) חברתית וכלכלית.

פולה זינגר-רכטר (ראשונה משמאל בשורה האמצעית), חנה רוטנברג (יושבת באמצע) וחברותיהן, תלמידות הסמינר לגננות של יחיאל היילפרין אודסה 1917 (באדיבות מיכל אלברטון-פיכמן, נכדתה של חנה רוטנברג)

ב. רצון לרכוש מקצוע שהוא ייעוד ושליחות הבנות גדלו בבתים ציוניים וחונכו לעלות לארץ ישראל ולתרום את חלקן בבניין העם והארץ, ולפיכך הכינו את עצמן מבעוד מועד ובחרו במקצוע מועיל לדרך החדשה שתכננו. הן ראו במקצוע הגננות לא רק מקור פרנסה

³⁸ בליומה שניאורסון, 'זכרונות', **הד הגן**, ד, ג-ד (תרצ"ט), עמ' 8.

אלא בעיקר שליחות וייעוד בחיים במלוא מובן המילה; הווה אומר, מצד אחד הן יכשירו את הדור הצעיר בגולה שעתיד לעלות לארץ ישראל, יהיו שותפות במפעל הנחלת הלשון העברית וכך יקימו 'דור של יהודים בריאים בגופם ושלמים בנשמתם',³⁹ ומצד אחר, כאשר יעלו ארצה כבר יהיה באמתחתן 'מקצוע חיוני שאתו יוכלו לתרום לצורכי הארץ'⁴⁰ ולהשתלב במערכת החינוך המתפתחת.

פולה זינגר-רכטר התייצבה במשרדו של יחיאל היילפרין, מנהל הסמינר באודסה, כשהייתה בת חמש עשרה בלבד, וביקשה חרף גילה, 'בעברית שוטפת ובגילוי לב',⁴¹ להתקבל ללימודים. ואולם על מנת להתקבל ללימודים בסמינר נדרשו הצעירות לעמוד בשלושה תנאים: להיות בנות שש עשרה לפחות, להוכיח שסיימו שנתיים לפחות בבית ספר תיכון ולדבר עברית (במידה זו או אחרת). פולה לא עמדה בשניים משלושת התנאים הנדרשים, לכן נדחתה מועמדותה בתוקף בטענה: 'את צעירה מדי. אין לך תעודת שש מחלקות הדרושות',⁴² אולם הודות לנחישותה ולשפה העברית השגורה היטב בפיה לבסוף נעתר היילפרין לבקשתה והסכים לצרפה ללימודים, לדבריו: 'בזכות העברית השוטפת שלך ושאיפתך הַגְנָה למקצוע – אני רושם אותך כתלמידה מן המניין'.⁴³

ג. הרצון להקדיש עצמן להוראה לגיל הרך

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין הייתה הגננת הראשונה בלודז' ומורה לעברית. היא החליטה שמקצועה העיקרי – שליחות חייה – יהיה גן הילדים. כבר

³⁹ הרצאת פתיחה של רבקה רובין, חברת מרכז ארגון הגננות בפולין, בוועידה השלישית של הגננות העבריות בפולין על יד 'תרבות', שנערכה בוורשה בימים כ"ט בכסלו עד ג' בטבת (19–20 בדצמבר 1925) (אח"י, 'לתולדות החינוך בגולה', 8.55/3342, חטיבה א/ת/47).

⁴⁰ ריאיון עם טוטי (שרה) פרי, בתה של פולה זינגר-רכטר, תל אביב, 10 במאי 2017; הנ"ל, **סיפורת של טוטי פרי לבית רכטר**, תל אביב 2014, עמ' 9; לאה פולשטינסקי כתבה שבהכנה לקראת העלייה לארץ ישראל למד כל אחד מבני המשפחה מקצוע 'שיהיה מועיל ושימושי בארץ', והיא בחרה ללמוד הוראה בסמינר של היילפרין (אח"י, תיק פולשטינסקי, א-5.63/154).

⁴¹ פולה רכטר, **פולה מספרת: פרקי חיים מאת פולה רכטר**, תל אביב 1983 [ללא מספרי עמודים].

⁴² שם.

⁴³ שם; ריאיון עם טוטי (שרה) פרי (לעיל, הערה 40).

כשהייתה נערה צעירה התעניינה בשיטת החינוך של פרבל והתנסתה בשיטתו בעבודתה עם ילדים עניים, ילדי אימהות עובדות. אחר כך הכירו בהיותה מורה פרטית מומחית בשיטת פרבל ('פרעבליסטית'), ושכרו אותה ללמד קבוצות של ילדים קטנים.⁴⁴ אחותה סיפרה: "נר התמיד" שלה היה אהבתה הבוערת לילדים, ילדים הקסימו אותה. ילדים מילאו את חייה בהשראה ובמתח, ועד יומה האחרון שירתה עם אחיה את הדור הבא בלודז'.⁴⁵ בשנת 1912 סיימה שיינדל את הכשרתה להוראה בסמינר של אלטרמן במחזור הראשון בוורשה, ו'הודות לכישרונה המולד לטיפול בגיל הרך, וכן לאהבתה הבלתי ניתנת לערעור, סיימה סמינר זה בשנה אחת בתעודה מצוינת'.⁴⁶

פולה זינגר-רכטר שאפה ללמוד הוראה לגיל הרך, ולכן נרשמה לסמינר של היילפרין באודסה למרות התנגדותו הנמרצת של אביה, אשר טען שהיא די מוכשרת ללימודים כדי להגיע לתואר דוקטור, ולא לטפל בילדים קטנים כגננת'.⁴⁷ בסופו של דבר השלים אביה עם בחירת המקצוע שלה ואף התגאה בעברית שבפיה.

* *

הצעירות, רובן ככולן, היו תלמידות שקדניות, מתמידות 'ומסורות בלב ונפש, בכל להט נעוריהן לדרך חדשה זו',⁴⁸ נערות עצמאיות, בעלות תודעה פמיניסטית. קדיה מולודובסקי אפיינה את חברותיה לספסל הלימודים כחבורה של בנות נלהבות ונחושות:

זאת הייתה חברותא נלהבת. למדנו בחריצות והתכווננו לקבל עלינו את חינוך הילדים היהודים. המנהל יחיאל היילפרין הדביק אותנו בהתלהבותו; לא התלהבות שבאה בעקבות נאום 'חוצב להבות' אלא התמסרות מוחלטת ללימודים, לתלמידות, לסדר, לכל שיעור

⁴⁴ קצנלסון-נחומוב (לעיל, הערה 1), עמ' 24-26.

⁴⁵ שם.

⁴⁶ שם, עמ' 207.

⁴⁷ רכטר (לעיל, הערה 41).

⁴⁸ רבקה רובין, 'על גן הילדים העברי מראשיתו ועד ימינו', אושיות, ו-ז (תמוז תשט"ו), עמ' 10.

ושיעור, לכל כוונה או שינוי השייכים לקורסים; ואנחנו, הבנות הצעירות בעלות ההתלהבות הצעירה, נשאבנו לתוך הרוח הזאת.⁴⁹

באותה חבורה של ראשונות בסמינר של היילפרין בוורשה הייתה גם רבקה החנוכית, שהאמינה כי האישה זכאית לעצמאות המתבטאת בקניית דעת ובשאיפה להשכלה מקצועית בשדה החינוך. היא הייתה אחת הצעירות הראשונות שעזבו את עיירת הולדתן ובאו אל העיר הגדולה ורשה כדי להכשיר עצמן להוראה בגן הילדים. יתרה מזאת, היא הייתה גננת עברייה 'בעלת רוח מהפכנית ושאיפה כבירה להגשים את האידיאלים הציוניים והחינוכיים שספגה במולדת הרחוקה. [...] היא חשה בכל נפשה ובכל מאודה, כי לא בגולה מקומה וזוכה לשאת בכתר החלוצה הראשונה בעיירה, שעה שרגלה דורכת לראשונה על אדמת ארץ ישראל בשנת 1920'.⁵⁰

היילפרין ואלטרמן ביקשו להפיץ את הלשון העברית בקרב ילדי התפוצות באמצעות גני ילדים עבריים וסמינרים להכשרת גננות, כדי להכניס לקראת העלייה לארץ ישראל. בכך הם חוללו מהפכה חינוכית בשני תחומים: התחום האחד היה יצירת תשתית לחינוך הילדים היהודים בגולה כבר מהגיל הרך; הנחלת הלשון העברית והקניית ערכי מסורת, חברה ועבודה ואהבת הארץ לקראת עלייתם והשתלבותם במערכת החינוך בה, והתחום האחר היה יצירת תשתית להשכלה גבוהה לבנות יהודיות שנולדו בתפוצות.

עד אז העניקו בתי הספר לבנות שהחלו לקום באירופה במאה השמונה עשרה מסגרת לימודים רשמית בסיסית (קריאה, כתיבה וחשבון), ובתכנית הלימודים הוקצה מקום מרכזי ללימוד מלאכות היד (תפירה ורקמה) כדי להכשיר את הבת לייעודה המרכזי כאם וכעקרת בית.⁵¹ ואולם הסמינרים של היילפרין ושל אלטרמן הכשירו את הבנות למקצוע נשי חדש – גננת עברייה – והעניקו להן לא רק הכשרה פדגוגית מקצועית משולבת בלימודי עברית ובהנחלת המורשת התרבותית היהודית אלא גם לימודים כלליים

⁴⁹ מולודובסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 49.

⁵⁰ רותם (לעיל, הערה 27), עמ' 516; 'רבקה החנוכית', דבר, 12 ביולי 1953; 'טקס הסרת הלוט משלט-השיש ע"ש הגננת רבקה החנוכית', דבר, 5 ביוני 1955, עמ' 6.

⁵¹ מרדכי אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א, עמ' 271–279.

להרחבת השכלתן ולהעמקתה בתקופה שלימודי בנות במוסדות אקדמיים עדיין לא היו נפוצים.

זאת ועוד, היילפרין ואלטרמן פתחו בפני הבנות את הדרך לחיים כלכליים עצמאיים בהעניקם להן הזדמנות לרכוש השכלה רחבה ולהפכן נשים עצמאיות כדי שתוכלנה לכלכל את עצמן ולתפקד כראות במרחב הפרטי והציבורי. רכישת מקצוע מכובד כגוננת זימנה לצעירות, כאמור, ניעות חברתית, כדי שכאשר תעלינה לארץ ישראל כבר תהיה באמתחתן תעודת הסמכה שתאפשר להן להשתלב במערכת החינוך המתהווה בארץ החדשה ולתרום את חלקן בבנינה. עדות נדירה על השפעתם ועל תרומתם העצומה של הלימודים להתפתחותן של הצעירות ולהעצמתן האישית מצאתי בזיכרונותיה של פולה זינגר-רכטר, בוגרת הסמינר של היילפרין באודסה:

שתי שנות לימודי בסמינר הקנו לי לא רק מקצוע לפי רוחי, הן בעיקר גילו לפניי עולם שלא הכרתיו. המורים כביאליק, פיכמן, קלוזנר ואפשטיין, כל אחד במקצועו, תרמו לנו לתלמידות אוצר בלתי נדלה של ידיעות והרחיבו אופקים שהיו כה צרים ומוגבלים עד כה. נכנסתי לסמינר כילדה בת חמש עשרה ויצאתי כאדם מפותח עם צימאון ללמוד עוד ועוד!⁵²

חלום ומציאות – בדרך למימוש התכנית להיות גוננת עברייה

דרכן של הסמינריסטיות הצעירות במהלך לימודיהן בסמינר הייתה רצופה מכשולים, תלאות ומהמורות. הקושי המרכזי נבע מכך שזו הייתה לרובן יציאתן הראשונה בגפן מעיירת הולדתן ומחיק משפחתן אל העיר הגדולה, והן נאלצו בפעם הראשונה בחייהן לעמוד ברשות עצמן ולהתמודד עם אתגרים לא פשוטים, כגון מציאת מקום מגורים ומקור פרנסה ומילוי צורכי הקיום היום-יומיים. הבנות שהוריהן קצרה ידם מלספק להן את צורכיהן ולתמוך בהן די מחייתן מצאו ברובן פרנסה בעבודות מזדמנות כמו מתן שיעורים פרטיים בעברית בבתי היהודים, ואילו הבנות שמשפחתן נשאה בעול קיומן, נתנה להן די מחסורן ושלחה אליהן קצבה קבועה, חייהן היו נוחים יותר.

⁵² רכטר (לעיל, הערה 41).

קדיה מולודובסקי תיארה כיצד היילפרין מצא לה מקור פרנסה והקל מאוד את התנהלותה. בבואה לוורשה השתכנה קדיה אצל קרובי משפחתה, והיילפרין המליץ לקבלה כמורה פרטית לעברית לשתי ילדות במשפחה יהודית אמידה בוורשה. לאחר שמצאה את פרנסתה ונהנתה מרווחה כלכלית, יכלה קדיה להרשות לעצמה לשכור חדר. כך ביטאה בלשונה הציורית את הרגשת העצמאות שלא תסולא בפז:

המנהל, יחיאל היילפרין, קרא לי אל חדרו המרוהט בצנעה, ה'לשכה', והושיט לי נייר ועליו כתובת. זה היה זמן קצר לאחר שהגעתי לקורס. זו משפחה אמידה – אמר לי – הם רוצים שילדיהם ילמדו ויידעו לדבר עברית, וזו עבודה מתאימה בשבילך. [...] המשפחה ששכרה אותי לתת את השיעור גרה באזור העשירים, ירוֹזְאֵלְמֶסְקִי אֵלֵי [שדרות ירושלים], בדירה גדולה מרוהטת יפה מאוד. כאשר נכנסתי עם הפתק של יחיאל היילפרין, הבנתי שכבר הוסכם על כל התנאים, ואני לא צריכה לא להתנות תנאים ולא לעמוד על המיקח. הכירו ביני ובין שתי התלמידות, שתי ילדות קטנות, בת שמונה ובת עשר, וכבר נדרשתי להגיש את ה'תורה'. בעל הבית בעצמו דיבר עברית. שני צעירים שעבדו במשרדו גם הם דיברו עברית. זו הייתה כמו מלוכה עברית קטנה, באותן שדרות ירושלים. הם היו סוג אחר של חובבי שפת עבר. אכלתי אצלם ארוחת צהריים, שילמו לי משכורת, אני כבר לא זוכרת כמה, אבל זה היה מטמון של כסף. הרגשתי שכמעט דאגו לי לכול. [...] מאחר שהתחלתי להרוויח כסף מהעבודה עם שתי התלמידות שלי בשדרות ירושלים והפכתי אדם אמיד, הודעתי לקרובים שלי שהייתי לנה אצלם כי נעשיתי עשירה ואני עומדת לשכור לעצמי דירה משלי.⁵³

הריחוק מקרקע צמיחתן חיבר בין הבנות וסייע להן להפיג במידת מה את ייסורי הבדידות, את הגעגועים למשפחתן ואת קשיי ההסתגלות לתנאי החיים החדשים בעיר זרה, וכמו כן היטיב עמן המפגש עם אווירת העיר האירופית המודרנית. הן נהנו מהחופש, מתחושת העצמאות ומהחיים בכרך

⁵³ מולודובסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 50–51.

המודרני שצפן בחובו הפתעות וזימן חוויות מרגשות שבנות השש עשרה לא זכו להן בעיירתן הנידחת.

קדיה מולודובסקי תיארה בזיכרונותיה את חוויותיה הדרמטיות והבלתי נשכחות מאותה תקופה. חוויותיה משקפות מצד אחד את המעבר המסעיר מעיר השדה הקטנה אל הכרך הגדול, ומצד אחר את אורח החיים ה'נהנתני' של משכילי ורשה בעת ההיא:

לעתים היינו הולכות, הבנות מהקורסים [הפרבליים], ל'נשף' של חובבי שפת עבר בוורשה או של הסופרים העברים או של מוסד אחר. בנשפים האלה היו נאומים וגם רקדו קצת. מובן מאליו שהחברותא שלנו – גולצה, יהודית, חנה רובינא ואני – לא נסענו בכרכה. היינו הולכות ברגל הלוך וחזור. בנשפים האלה היינו מוצאות סופרים או סתם אנשים מפורסמים. היינו מתבוננות בהם – ודבר זה כשלעצמו היה בשבילנו בילוי, אפילו חוויה. אפילו לא חלמנו לגשת אליהם או לדבר אתם. גם מהמורים שלנו שמרנו מרחק, סוף-סוף היינו רק תלמידות והיינו מרוצות שבכלל הרשו לנו לבוא לנשפים. פעם, כשיצאנו מאחד הנשפים האלה, ראינו את ר' מרדכי'לע (צ'מרינסקי) ניגש לכרכה (דרוז'קה קראו לה בלשון ורשה), שם בתוכה את התיק שלו ומתכוון לעלות ולנסוע. גולצה ואני עמדנו והסתכלנו עליו. נראה שהוא שם לב למבטינו המעריצים, וקרא לנו להתקרב. להפתעתנו הרבה הוא הזמין אותנו להיכנס אתו לדרוז'קה ואמר שייקח אותנו לאן שאנחנו רוצות להגיע. בעינינו זה היה כאילו השמים נבקעו ומלאך יצא, מוכן להוליך אותנו ישר לגן העדן. מובן מאליו שלא דחינו את התענוג הזה. ראשית, לנסוע עם ר' מרדכי'לע; שנית, לנסוע בכרכה. הוא התנהג אתנו בפשטות גמורה ושאל אותנו מה אנחנו לומדות. באותו זמן למדנו בקורס שיר השירים, ודקלמנו לפניו בעל פה כמה פסוקים. ר' מרדכי'לע היה מרוצה מאוד מהתלהבותנו משיר השירים.⁵⁴

⁵⁴ קדיה מולודובסקי, 'א' נסיעה אין אַ קאַרעטע מיטן משלים-שרייבער ר' מרדכי'לע (טשעמערינסקי)', (נסיעה בכרכה עם כותב-המשלים ר' מרדכי'לע [צ'מרינסקי]), פרק 21

פולה זינגר-רכטר בחרה לתעד את האווירה האופטימית ששררה בסמינר של היילפרין באודסה, את הלמידה בחברותא ואת הרצון ללמוד, לרכוש ידע ולהצליח בבחינות, ובתום הלימודים את השמחה ואת התקווה לעתיד:

יחד עם חברותי חנה רוטנברג וליאה גוזמן התכוננו לקראת בחינות הגמר. למדנו שעות על שעות, כולל הלילות, כאשר בהפסקות, כדי להפיג את העייפות, הייתי שרה את 'הכניסיני תחת כנפך' של ביאליק, להנאתן של חברותי. הבחינות הסתיימו, עם מתן תעודת הגמר, בתוספת תצלום יפה עם המנהל והילדים, ששימשו לנו כשפני ניסיון בעבודתנו בגן הניסיוני, ובנשף, שבו התפרקנו סוף-סוף מן העומס של הבחינות בשירה וריקודים עד אור הבוקר, מאושרות עם מבט אופטימי לקראת העתיד.⁵⁵

בימי מלחמת העולם הראשונה רבו הקשיים והורעו תנאי הקיום של הצעירות. זו הייתה תקופה סוערת של מלחמה ואנטישמיות, פורענויות והתבוללות, נדודים ופליטות. מהפכת אוקטובר, מלחמת אזרחים, פוגרומים ונדידה בלתי פוסקת למציאת מקום מקלט.⁵⁶ פולה זינגר חוותה את האירועים בעת שלמדה בסמינר באודסה, וכך כתבה בזיכרונותיה: 'המצב באודסה הלך והחמיר: מחסור במזון, תורים ארוכים, חילופי המשטר – 'הלבנים' יוצאים, 'האדומים' נכנסים. והססמה: "הכה את הז'ידים, הצל את המולדת", עוררה חרדה ביישוב היהודי לעצם קיומו'.⁵⁷

ישראל גורפינקל גורי הזהיר את פרידה וסקובוניק (לימים גילה גורי, אשתו), כאשר עמדה להגיע לאודסה כדי ללמוד בסמינר של היילפרין, כי 'שאלת המעון' היא בעיה מכרעת נוסף על 'שאלת הלחם', ובמילותיו: 'במה שנוגע לתנאי החיים באודסה – הנה לא רק שלא הוקלו, אדרבא – הולכים וקשים מיום ליום. שאלת הלחם קשה מנשוא'.⁵⁸ ואכן, פרידה וחברותיה לסמינר חיו בדוחק, במצוקה קיומית. 'באודסה היה רעב נוראי', נזכרה פרידה שנים אחר

מתוך 'ירושת הסבא רבא שלי', לעיל, הערה 12), סביבה, 26 (תשרי תשכ"ט-אוקטובר

(1968), עמ' 52-53.

⁵⁵ רכטר (לעיל, הערה 41).

⁵⁶ בנימין פינקוס, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית המועצות

1947-1987, שדה בוקר 1993, עמ' 20.

⁵⁷ רכטר (לעיל, הערה 41).

⁵⁸ מכתב מישראל גורפינקל אל 'היפה בבנות', אודסה 1918, ראו: גורי (לעיל, הערה 34).

כך, 'תה ומרק גריסים היוו את התפריט היומי'.⁵⁹ למרות הקשיים היו הבנות נחושות להצליח בלימודים ולהתגבר על המכשולים ועל הלחץ הנפשי שהיו נתונות בו.

דרכן של הגנות הבוגרות בנתיבי החינוך בגולה

עם סיום לימודיהן בסמינרים של היילפרין ושל אלטרמן התפזרו הגנות הבוגרות בתפוצות 'והספיקו לזרוע גרעינים של גנים מודרניים, במלוא מובן המילה. הגן הפך לא רק לבית לימוד, שבו לימדו את התינוק לגמגם קצת עברית או לשיר שיר עברי, אלא לבית חינוך, שפיתח את תכונותיהם הנפשיות והרוחניות של חניכיו'.⁶⁰ הן חינוכו אלפי ילדים בקהילות ישראל ברוסיה, בפולין ובסרביה, והנחילו להם ולהוריהם את הלשון העברית. פעילותן הייתה אינטנסיבית כל כך, שבחלוף השנים הלכה העברית והתפשטה והשתרשה בקהילות ישראל בגולה.

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין סיימה את לימודיה בסמינר של אלטרמן בוורשה בשנת 1912, שבה ללודז' ופתחה בשיתוף עם אחיה המשורר יצחק קצנלסון את גן הילדים העברי הראשון בלודז'. עוד גנת בגנה הייתה צילה שטיינברג, חברתה לספסל הלימודים, ואחותה הצעירה צפורה קצנלסון, שפתחה לימים גן משלה, שימשה סייעת. יותר מחצי יובל חנכה שיינדל מאות רבות של ילדים רכים 'בצעדיהם הראשונים, במילותיהם הראשונות, בחוויותיהם הראשונות. [...] חלומה הגדול ביותר היה להיות גנת בארץ ישראל, לנהל שם גן ילדים כפי שרק היא הבינה ושרק בתנאים של ארץ ישראל היה אפשר ליצור'.⁶¹

קדיה מולודובסקי סיימה את לימודיה בסמינר של היילפרין בוורשה בשנת 1914, וראשית פעולתה כגנת הייתה בפתיחת גן ילדים בקרטוס-ברזה, עיירת מולדתה. בשנת 1916, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, עברה לאודסה בעקבות קריאתו של היילפרין, שהעביר את בית מדרשו מוורשה לאודסה בשל המלחמה. קדיה עבדה בימים ההם בגן הדוגמאי של הסמינר עם רבקה

⁵⁹ על גילה גורי ראו ב'דף המידע של איתמר': [http://www.itamar-](http://www.itamar-books.co.il/?mode=nl&n=141)

[books.co.il/?mode=nl&n=141](http://www.itamar-books.co.il/?mode=nl&n=141)

⁶⁰ קופרשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 48.

⁶¹ קצנלסון-נחומוב (לעיל, הערה 1), עמ' 28. שיינדל לא זכתה להגיע לארץ ישראל; היא נספתה באושוויץ.

שיינמן-רובין, חברתה לספסל הלימודים בוורשה, ובשל מיעוט ספרות ילדים החלה לכתוב סיפורים ושירים לילדי הגנים: 'המגע עם התינוקות הפרה בלי ספק את לבה, ואולי מאז עוד צמחו הפואמות לילדים'.⁶²

בשנת 1917 ניסתה קדיה לשוב לעיר הולדתה, אך המלחמה מנעה זאת ממנה, והיא נשארה בקייב עד תום המלחמה, ואז חזרה לוורשה והורתה בבתי ספר בשכונות העוני היהודיות. תלמידיה הגיעו לכיתה יחפים, רעבים ולבושי קרעים. כדי להסיח את דעתם מן המציאות היום-יומית הקודרת חיברה למענם קדיה סיפורים ושירים על דלות ועוני שיש בהם הומור ודמיון ומתארים את חייהם שלהם,⁶³ כי 'ילדות קודרת הייתה לילדי ישראל אלה. יחפים היו באים לגן. נפשם כלתה לנעליים, והיא הייתה מספרת להם אגדה על נעליים חדשות, ועל מעיל חם – כשהם רועדים מקור'.⁶⁴ על הוצאת ספרה הראשון כתבה קדיה בזיכרונותיה:

חברה שלי מהקורסים של פרעבל, אסתר רבינוביץ, הגיעה לוורשה לעבוד בגן ילדים. בקייב גרתי אתה באותה דירה. בוורשה היינו נפגשות לעתים קרובות כחברות ותיקות וידידות מילדות. היא ניסתה בכל כוחה לשכנע אותי להוציא לאור את סיפורי הילדים שלי. את הסיפורים האלה כתבתי במצב רוח קליל, ולא ראיתי בהם יצירה ספרותית רצינית, אבל אסתר אמרה לי שהילדים אוהבים את הסיפורים וזוהי הביקורת הטובה ביותר. לכתוב סיפור או מעשייה היה בשבילי מעין היטהרות. לכתוב בחיך על מעיל שעובר מילד לילד ולא נקרע אלא להפך, נעשה יותר ויותר יפה, היה מעין הצלה מהעוני שהקיף אותי ולחץ עליי. סיפורי הילדים היו כמו וילון עליז שמטרתו להסתיר את המציאות העגומה. ה'פיליה' [קערה גדולה לכביסה], המכבסת בעצמה ועוברת בעצמה ממדרגה למדרגה וחוסכת לנשים את מלאכת כביסת החיתולים, הייתה חלום מרענן על מכונת כביסה שעדיין לא הייתה קיימת. הילדים אהבו את המעשיות. אני הרשיתי לעצמי להשתכנע על ידי חברתי. [...] עבר זמן מה עד שבחרתי את הסיפורים וארגנתי אותם, והספר הופיע בשם 'הולכות הנעליים עד סוף העולם'. הספר נמכר היטב והפך

⁶² יעקב פיכמן, 'קאדי מולודובסקי (קוי-דמות)', *דבר הפועלת*, 18 באוקטובר 1935, עמ' 37.

⁶³ אופק (לעיל, הערה 22), עמ' 62.

⁶⁴ כנרתי (לעיל, הערה 2).

לספר פופולרי בין הילדים וכן בין השחקנים, והם קראו מן הסיפורים לעתים קרובות לפני הקהל.⁶⁵

פולה זינגר-רכטר בגן הילדים 1926 (באדיבות הבת תותי [שרה] פרי)

פולה זינגר-רכטר וליאה גוזמן סיימו את לימודיהן בסמינר של היילפרין בשנת 1917 ונשלחו לפתוח גן ילדים בצ'רקאסי (Cherkassy). פולה סיפרה בהתרגשות על האתגר שבפתיחת גן עברי ראשון בעיירה, על ההצלחה בעבודה ועל הערכת ההורים, על הרגשת היציאה לעצמאות אישית, על החידוש המרענן בחייה ועל החברה החדשה שרכשה:

הפתעה נעימה חיכתה לי ולליאה [גוזמן] כאשר הציע מר היילפרין לשתינו לנסוע לעיר טשרקסי ולפתוח במקום גן ילדים ראשון. ההצעה קסמה לנו וקיבלנו אותה ללא היסוס. שנת עבודתנו בטשרקסי הייתה לא רק אתגר ליצור יש מאין; הייתה זו עבורנו כניסה לחיים עצמאיים. חיי עבודה, חברה. הכול חדש, מעניין, מסקרן. באחד במאי חגגתי עם ידידי הרבים את יום הולדת ה-18.

⁶⁵ קדיה מולודובסקי, 'מיין חברתע אסתר ראבינאוויטש רעדט מיך צו אַרויסצוגעבן מיינע קינדר-מעשהלעך' ('חברתי אסתר רבינוביץ משכעת אותי להוציא לאור את סיפורי הילדים שלי', פרק 49 מתוך 'ירושת הסבא רבא שלי', לעיל, הערה 12), סביבה, 35 (ניסן תשל"ב-אפריל 1971), עמ' 56.

עטורת ניצחון, עם ארנק כסף – מתנת הורי ילדי הגן והצעה לשנת עבודה נוספת, חזרתי הביתה [לבית ההורים באודסה].⁶⁶

אף שהוצע להן להמשיך לעבוד בצ'רקאסי, החליטה פולה להפסיק מעבודת הגננות ולהקדיש את חודשי הקיץ ללמידה אקסטרוניית כדי להיכנס למחלקה האחרונה בגימנסיה ולהשיג תעודת בגרות. כך, קיוותה, תוכל להמשיך ללמוד מדעי הטבע באוניברסיטה. בעזרת מורה פרטי הצליחה ללמוד ולהתקבל לגימנסיה, הייתה התלמידה המבוגרת בכיתתה והשיגה תעודת בגרות. בשנת 1919 הגשימה פולה את חלומה ועלתה ארצה.

הגננות בוגרות הסמינר וחסרות הניסיון יצאו להביא את בשורת העברית לילדי ישראל ברחבי הגולה. הן הקימו גנים 'יש מאין' במקומות נידחים, שבהם מוסד זה היה בגדר חידוש, מסגרת חינוכית חדשה שראתה ערך עליון בהנחלת הלשון העברית ובהקניית חינוך עברי-לאומי לילדים ולהוריהם. בלשונה הפיוטית הנלהבת של קדיה מולודובסקי, אלו היו פני הדברים:

גני ילדים לילדים יהודים היו באותה תקופה מעשה בראשית. בכל גן ילדים שנפתח בעיר הייתה משום בשורה: גם הצטרפות העיר למשימה ללמד ילדים קטנים עברית וגם השגת משרה למסיימת הקורס. אנחנו, תלמידות השנה הראשונה של הקורס, עמדה לפנינו עוד שנה של לימודים, אבל לתוך המהומה של מעשה בראשית זה נשאבנו גם אנחנו: פותחים גן ילדים עברי בלובלין, בלודז', בקריניקי, בבריסק. בקיצור, הגאוגרפיה התרבותית נפתחה ופרחה לפנינו כמו גן מיוחד, מכושף. גם אנחנו, תלמידות השנה הראשונה, כבר הרגשנו שבעוד שנה ניסחף לאותה התלהבות ואנחנו צריכות להתכונן לשאת את החינוך היהודי אל הערים והעיירות. ההתלהבות של אותו אביב נשארה חרותה בזיכרוני כחוויה חגיגית – מתכוננים למבצע, ויש תכלית, יש ייעוד. לא היה מדובר רק בקריירה אישית אלא בדרך משותפת, קפיצת נעורים אל עתיד משותף גדול.⁶⁷

⁶⁶ רכטר (לעיל, הערה 41).

⁶⁷ קדיה מולודובסקי, 'די התלהבותדיקע מהומה' ('מהומה מלאת התלהבות', פרק 30 מתוך 'רושת הסבא רבא שלי', לעיל, הערה 12), סביבה, 29 (תשרי תש"ל-ספטמבר 1969), עמ'

הגננות הניחו את המסד לגני הילדים העבריים בגולה מאחר שראו במוסד עברי זה ערך חינוכי-לאומי חשוב, וחינוך הילד העברי עמד לנגד עיניהן. דרכן הייתה קשה ורצופת מכשולים, החל במצוקה כספית וכלה בקושי שבהנחלת הלשון העברית בזמנים שלא הייתה שגורה עדיין בקהילות ישראל, אך עם זאת הן היו נחושות וחדורות תקווה ורצון לפתח מפעל עברי זה בתקופה מכרעת בחיי העם היהודי.

קשיים ואכזבות, הצלחות והישגים

לא קלה הייתה דרכן של הגננות הבוגרות בבואן ליישם את עקרונות העבודה החינוכית שרכשו בסמינרים העבריים. לימוד הלשון העברית, שלשמו נוסדו הגנים הראשונים בתפוצות, היה קושי מרכזי, שכן בדרך כלל פתחו הגננות גנים בעיירות קטנות ונשכחות שבהן לא נשמעה העברית כלל, ולפיכך היו צריכות להתמודד עם אוכלוסיית ילדים והורים שהעברית הייתה זרה להם. יתרה מזאת, הן נאלצו להתמודד עם מצוקת הקיום האישית ולהתגבר על קשיים ומפגעים שנבעו מתנאי הקיום העלובים שבהם התנהלו בדרך כלל מוסדות החינוך בעיירות הנידחות ההן: מחסור במשאבים כספיים, מחסור בציוד ובחומרי עבודה ומחסור בספרות ילדים בעברית.

מעל הכול נאלצו הגננות לעבוד ללא תקשורת עם גננות אחרות, שכן רובן נפוצו בעיירות בודדות שהמרחק ביניהן היה רב, ואמצעי התחבורה והתקשורת היו נדירים. לא היה באפשרותן להחליף חוויות ורשמים מעבודתן, להתייעץ בעת צרה, לשתף פעולה בפתרון בעיות משותפות, כגון 'עד כמה סובלת העבודה מפני חוסר אינסטרקטור שיבוא לעזרת החברות הבודדות בעבודתן',⁶⁸ ו'חוסר הקשר עם הגן הארץ ישראלי'.⁶⁹ היו כמובן גננות שנהנו מתנאים טובים למדי, כגון בגני הילדים בבסרביה, 'שבהם היו ההורים באמצעות ועדי "תרבות" המקומיים, מקיימים את הגן קיום של כבוד. [...] ואכן, מי שהיה רואה את התינוקות בגן, באולם מקושט ומרהיב את העין באותה סביבה גמדית של עולם שכולו טוב, ובעיקר בתוך אווירה ארצישראלית של שיר ופטפוט עברי – היה מברך ברכת נהנין מיוחדת'.⁷⁰

⁶⁸ פרוטוקול הסתדרות הגננות משיבתה בפולניה מיום כו בניסן תרפ"ה (אח"י, 'לתולדות החינוך בגולה', 8.55/3342, חטיבה א/ת/47).

⁶⁹ קופרשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 50.

⁷⁰ שם, עמ' 49.

למרות תחושות התסכול, אי-מימוש ציפיותיהן והמצוקות האישיות והמקצועיות, לא נואשו הגננות. הן המשיכו לשאת בעול ולמלא בנאמנות את משימותיהן; הקפידו לדבר עם הילדים רק עברית וללמדם שירים עבריים, ובאין ספרות ילדים בעברית, יזמו וחיברו בעצמן.

רבות מהגננות ההן הפליאו לכתוב סיפורים ושירים לילדי גן. הנודעת שבהן הייתה קדיה מולודובסקי, שהחלה כאמור לכתוב את שיריה הראשונים לחניכיה הצעירים באודסה ובוורשה:

הגיבורים הראשיים שביצירותיה הם כולם יהודים (גדולים, צעירים, תינוקות), החיים במשכנות עוני, לרוב בפרברי העיר הגדולה. כולם אנשים עמלים, הטורחים קשות על פרנסתם, מטופלים בילדים רבים ושקועים בחיי יומיום פשוטים. אך העוני והעמל אינם מעוותים את עולמם הפנימי ואינם גורעים מתקוותיהם ושמחותיהם, ובעיקר אינם פוגעים באושר של חיי המשפחה.⁷¹

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין ואחיה המשורר יצחק קצנלסון כתבו בעצמם את החומר הספרותי לילדי גנם בלודז'. הם חיברו לכל החגים שירים המלמדים את סיפור החג ומנהגיו וכן כתבו שירים על עונות השנה, על ארץ ישראל ועל נושאים מעולמם של ילדים. בשנת 1918 ראה אור בוורשה הספר **גן ילדים**, ובו כינס יצחק קצנלסון את מילות השירים שכתבו עד אותה שנה וכן את הלחנים ואת רשימת המילים העבריות שיש להקנות לילדים באמצעות השירים.⁷²

סיפורי הזיכרונות האישיים של הגננות החלוצות בגולה חושפים את דרכי התמודדותן עם הקשיים והמהמורות שנקרו בדרכן בבואן למלא את המשימות החינוכיות הלאומיות שהוטלו עליהן בסמינרים העבריים, קרי להקים גני ילדים ראשונים ולהנחיל את הלשון העברית. המכשולים והתסכולים, התחושות והחוויות, אך גם לא מעט התלהבות, שמחה ורוממות

⁷¹ הרצליה רז, 'על שירים של קדיה', **הד הגן**, מ, ב-ג (פברואר 1976), עמ' 373.
⁷² נורית פיינשטיין, "זה היה חלקה בבניין הארץ": סיפורה של משפחת קצנלסון ומפעלה החינוכי והספרותי העברי בלודז' פולין עד מלחמת העולם השנייה, **כינוס של האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך במכללה האקדמית לחינוך גורדון**, חיפה, 5 ביולי 2016.

רוח שזורים כחוט השני בכל הסיפורים ושופכים אור על דמויותיהן של המחנכות הצעירות וחסרות הניסיון, על תפיסת תפקידן המקצועי, על התנהלותן בגן ובסביבתו ועל דרכי פעולתן כמנהיגות חינוכיות, וכל זאת על רקע אירועי ההיסטוריה וכל המשתמע מהם.

ספרות הזיכרונות פרי עטן של הגננות אמנם מסתמכת על זיכרוןן של הגננות, מבטאת עמדות אישיות ואינה מהווה פרי מחקר היסטורי,⁷³ אך נודעת לה חשיבות רבה, שכן היא משמשת מקור בעל ערך היסטורי חשוב הן ללימוד המתרחש בשדה החינוך בגולה, הן ללימוד ההיסטוריה של גני הילדים העבריים והסמינרים לגננות הראשונים בגולה, הן לתיאור אירועים היסטוריים שהתרחשו בתקופה הנדונה. ההיסטוריונית רחל אלבוים-דרור סבורה כי לספרות הזיכרונות ערך רב כמקור ראשוני לכתיבת ההיסטוריה למרות מגבלותיה הרבות 'בהיותה מנותקת מן המארג הנרטיבי ההמשכי ומן הקונטקסט הרחב. כתיבה זו לוקה בזווית הראייה האישית והמצומצמת של הכותב ובתעוטי זיכרונו'.⁷⁴

ההיסטוריונית אניטה שפירא נדרשה לחשיבותם של המקורות הראשוניים ולתרומתם להסברת תופעות היסטוריות שלא זכו להארה למרות חשיבותן והשפעתן. לדעתה, אירועים היסטוריים סוערים (מהפכה, מלחמה, משברים) זוכים למקום נכבד בכתיבה ההיסטוריוגרפית, ואילו אירועים היסטוריים מינוריים נידונים לשכחה או לחוסר מודעות לחשיבותם. על כן שפירא ממליצה לעיין מחדש במקורות הראשוניים, לנבור בארכיונים נשכחים, בתעודות וביומנים, לקרוא את המידע, לנתחו, להאירו ולתת לו מקום בהיסטוריוגרפיה של היישוב והמדינה. כל אלו ביכולתם לשנות את מעמדם של תהליכים ואירועים היסטוריים ולזכותם בכבוד שהם ראויים לו.⁷⁵

⁷³ רחל אלבוים-דרור, 'להעפיל עם הסלע אל ראש ההר ולדרדר אותו בחזרה: ראשית ההיסטוריוגרפיה של החינוך בישראל', **עיונים בתקומת ישראל**, 9 (1999), עמ' 8.

⁷⁴ שם; ההיסטוריון יואב גלבר מייחס אף הוא חשיבות לזיכרון האישי כמקור במחקר ההיסטורי, במיוחד במחקרים העוסקים בנושאים שאין בהם חומר תיעודי כתוב, אך לדעתו יש לבחון את מהימנותו ואת דיוקו של התיעוד האישי בחינה ביקורתית, שכן עדותו של המספר מבוססת על היזכרות, ולכן יש לאמתה על ידי השוואה למקורות אחרים. ראו: יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**, תל אביב תשס"ז, עמ' 252–255.

⁷⁵ אניטה שפירא, **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב 1997, עמ' 46.

ואכן, סיפורי הגננות פותחים צוהר רחב לעולמן האישי והמקצועי של הגננות בתקופה הנידונה. הם מביאים את רוח התקופה ומאפשרים לשרטט תמונה עשירה למדי לא רק של עבודתן היום-יומית של הגננות בגנן אלא אף מתארים תהליכים היסטוריים-חינוכיים שחסרונם מורגש במחקר החינוך, כגון הקמתם של גני הילדים העבריים הראשונים ושל הסמינרים לגננות בגולה וקשיי התנהלותם, ודרכי הוראת העברית בסביבה זרה טרם הפכה לשפה מדוברת. זאת ועוד, ספרות הזיכרונות תורמת מצד אחד ליצירת הסיפור הקבוצתי, להבניית תובנות חדשות על קבוצת הגננות כמכלול – תפקידיה, פועלה והישגיה – להעמקת הידע הקיים ולהשלמת הידע החסר במחקר ההיסטורי-חינוכי,⁷⁶ ומן הצד האחר היא מאפשרת לתת לגננות במה להשמיע את קולן הייחודי ולהעצימן, לספר את סיפורן המקצועי שטרם סופר, להבין את נקודת ראותן ולתת להן מקום בהיסטוריוגרפיה של החינוך.⁷⁷

* *

מיעוטן של הגננות עלו לארץ ישראל בתום מלחמת העולם הראשונה ומימשו את חזונן לעלות לארץ לאתרו, ואך רובן דחו את מועד העלייה, ובפרק הזמן שחלף מסיום הלימודים ועד עלותן ארצה (לעתים שנים אחדות), נישאו רבות מהן, לאחר שפגשו את בעליהן לעתיד בתקופת הלימודים או בתקופת עבודתן בעיירות הרחוקות. היו אף כאלה שילדו ועלו לארץ כשהן כבר בעלות משפחה. כמובן, היו גם גננות רווקות שעלו בגפן ונישאו כאן, והיו שנותרו ברווקותן. רבות מהגננות נישאו בשנות העשרים המוקדמות לחייהן, לאחר שסיימו את לימודיהן וכשהן כבר בעלות מקצוע ויכולת לפרנס את עצמן.

דרכן של הגננות בנתיבי החינוך הארץ ישראלי

הגננות למדו בסמינר טרם עלותן ארצה כדי לשמש גננות במערכת החינוך ההולכת ומתגבשת ולעזור בבניינה ובהתפתחותה של ארץ ישראל. רבות עלו לארץ בגרעין חלוצי בתקופת העלייה השלישית והשתלבו בעבודת החינוך

⁷⁶ אביבה אבידן, 'תפקידו ותרומתו של הריאיון הנרטיבי במחקר החינוכי', עיונים בחינוך, 14–13 (2016), עמ' 265–294.

⁷⁷ דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 12.

בגני הילדים בערים ובהתיישבות העובדת. מיעוטן התחילו את דרכן החינוכית כגננות בקיבוצים, והיו בהן שאף נשארו בקיבוץ, נישאו והקימו בו משפחה.

הגננת לאה גוזמן-ישראלית-פישמן בגן הילדים בקריית ענבים 1937
(באדיבות הבת רותי רם)

בראשית דרכן בארץ היו הגננות נכונות לעבוד בכל מקום שחסרה בו גננת, בעיר או בכפר, בקיבוץ או בפרוורי הערים ובשכונות הפועלים. הן עבדו במקומות קשים, לעתים 'ללא תנאי עבודה מינימליים'. ללא הוצאות כלליות, ללא ריהוט וללא ציוד.⁷⁸ חנה רוטנברג הגיעה היישר לכנרת, ושם התאחדה עם בני משפחתה שהקדימו לעלות ארצה. מכאן החלו נדודיה בארץ: היא נשלחה לעבוד בצפת, בדגניה א, בקריית ענבים, בכפר יחזקאל, בגבע ובחיפה, ולבסוף השתקעה בשכונת בורוכוב בגבעתיים והקימה גן ילדים לדוגמה. לאחר שנים מונחה למפקחת, ובתפקיד זה עבדה עד צאתה לגמלאות.⁷⁹

⁷⁸ וולפסון (לעיל, הערה 33), עמ' 22.

⁷⁹ שמואל חדש, **האחווה על נהר הבוג, משפחת רוטנברג מסקריהיטשן**, כנרת 1998; שיחה עם הנכדה מיכל אלברטון-פיקמן, 4 באפריל 2017; ארכיון קיבוץ קריית ענבים. תודה לארכיונאית חנה קליין.

צפורה חיטין-וולפסון עשתה את צעדיה הראשונים בארץ בשנת 1922 בכפר גלעדי, ומשם נדדה לצפת, לירושלים ולפתח תקווה. מזלה שיחק לה, שכן יחיאל היילפרין, המורה שלה מאודסה, שימש מפקח ארצי על גני הילדים בארץ, והוא שלח אותה לפתח תקווה לנהל את גן הילדים 'נצח ישראל', שהיו בו שלוש כיתות. וולפסון ניגשה לעבודה בחרדת קודש ובחששות לא מעטים: 'להיות גננת [...] כאן בארץ ישראל הקדושה, לחנך ילדי ישראל – אזרחי העם בעתיד, האם התעודה מקנה לי כבר את הזכות ואת האחריות הגדולה של משימה נדירה זו???'⁸⁰ בשנת 1928 עברה צפורה לתל אביב, קיבלה גן ילדים עירוני שהפך גן ממלכתי-דתי ועבדה בו עד צאתה לגמלאות.

סיפורה של רבקה החנוכית שונה במידת מה: היא החלה את צעדיה הראשונים בארץ ללא קשר למקצועה כגננת, כי ביקשה 'לסייע להלכה ולמעשה לבנין הארץ';⁸¹ משאת נפשה הייתה לעלות עם חברי גדוד העבודה ולכבוש את אדמת עמק יזרעאל, והיא אכן עבדה בסיקול אבנים לקראת סלילת כביש מגדל-טבריה בתנאים קשים. לאחר שחלתה בקדחת –המחלה החלוצית של הימים ההם⁸² – נאלצה לנטוש את האדמה ולשוב לחינוך. רבקה עבדה בגן הילדים בבן שמן, ביבנאל ובראשון לציון. העבודה בגן 'כבשה את רבקה ובה היא מצאה ייעוד לחייה',⁸³ לכן יצאה להשתלם בגרמניה בפדגוגיה ובחינוך לגיל הרך. בשובה עבדה יותר משלושים שנה בשכונות העוני של תל אביב: 'היא הקדישה את חייה לעדות המזרח, לילדים חולי גרענת וגזזת, וחשה את חדות היצירה במעשיה'.⁸⁴

לעומת הגננות שזכו לעבוד בגני הילדים, מצאנו כמה גננות יוצאות דופן בהתנהלותן, שבחרו לזנוח את מקצוען מבחירה אישית או בלית ברירה אף שהקדישו שנתיים מנעוריהן ללימוד המקצוע. אחת מהן הייתה קדיה מולודובסקי, שנשארה בגולה בעוד חברותיה עלו לארץ. בשנת 1935 עזבה קדיה את אירופה, היגרה לארצות הברית, השתקעה בניו יורק והתמקדה בכתיבת סיפורים ושירים לילדים, והם תורגמו לעברית ונלמדו בגני הילדים

⁸⁰ וולפסון (לעיל, הערה 33), עמ' 21.

⁸¹ רותם (לעיל, הערה 27), עמ' 517.

⁸² שם.

⁸³ שם.

⁸⁴ שם, עמ' 517–518.

בארץ (ועד היום לא נס לחם). אחרי קום המדינה באה קדיה לישראל כדי להשתקע בה, חייתה כאן שלוש שנים ועזבה בעיקר בשל האווירה העוינת כלפי היידיש, שבה התעקשה לכתוב ולדבר. בארץ ערכה קדיה ביטאון ספרותי ביידיש וכתבה שירים חדשים, ובשנת 1952 חזרה לארצות הברית. כל השנים היא הוסיפה לכתוב שירים וסיפורים, מחזות וזיכרונות, ואף זכתה בפרסי ספרות.⁸⁵

סיפורה המיוחד של לאה מְרָמֶר-גְרָמָן (גור אריה) רצוף תהפוכות ומהמורות שניקרו בדרכה מיום סיום הלימודים בסמינר באודסה (1917) ועד עלייתה לארץ ישראל (1923). סיפורה משקף את התלאות שעברו הגננות ואת המכשולים שהיו מנת חלקן של רבות מהן. לאה מרמר (1891–1959), ילידת פולונויה (Polonnoye) שברוסיה הצארית, צפונית ללבוב, נולדה לאב מורה לעברית וגדלה בבית דובר עברית. לאחר שלמדה בבית הספר בעיירה הגיעה לאודסה וסיימה את לימודיה בסמינר של היילפרין במחזור הלימודים הראשון, בשנים 1915–1917. בתום הלימודים פתחה לאה גן ילדים עברי בעיירה יליזבטגרד, מדרום-מערב לקייב, שהייתה בה אוכלוסייה יהודית-ציונית רבה. באותה תקופה הגיע לעיירת הולדתה יהודה גרמן, יליד קורוסטין, כדי לעבוד בבית החרושת ללבני שמוט, ובמהלך שהותו בעיירה פגש את לאה.

בשנת 1918 נפתחה באודסה חוות הכשרה חקלאית בניהולו של האגרונום אברהם זוסמן, יליד אודסה ומחברי ביל'ו, ויותר ממאה צעירות וצעירים, ובהם יהודה גרמן, התקבצו בחוות ההכשרה כתחנה אחרונה לפני העלייה לארץ ישראל. בחודשי הקיץ, בעת חופשת הלימודים מגן הילדים, הצטרפה אליו לאה בחוות ההכשרה, עבדה בגינת הירק, בעצי הפרי ובמיוחד התמסרה לענף מיוחד במינו – גידול תולעי משי. בתום החופשה חזרה לאה לעיירה והמשיכה בעבודתה בגן. השניים נישאו, ובשנת 1920 נולדה בתם צביה. בשנת 1920 בא הקץ על החווה בעקבות מלחמת האזרחים בדרום רוסיה, ובחורף 1921 עלה יהודה ארצה והתיישב עם הקבוצה בקריית ענבים. לאה נשארה עם התינוקות כדי לסיים את שנת הלימודים, ואחר כך עזבה את

⁸⁵ אופק (לעיל, הערה 22), עמ' 63; איזי איזיקוביץ, 'יידיש שפה קשה: המשוררת קדיה מולודובסקי זוכה לתיקון היסטורי', הארץ, מוסף תרבות וספרות, 15 בפברואר 2017.

העיירה ובדרך לא דרך הגיעה לוורשה. היא עבדה שם כגננת זמן מה, ועברה לווינה עד בואו של שליח מהארץ שנשלח להביא את קרובי החברים מקריית ענבים אשר נשארו בגולה. בשנת 1922 הגיעו לאה ובתה לקריית ענבים – אם ראשונה לילדה בכורה בקבוצה. לאה לא רצתה להמשיך להיות גננת, כי לדבריה 'אין אתגר בארץ כמו שהיה בחו"ל לעבוד בגן דובר עברית'.⁸⁶ היה לה חשוב יותר לעבוד בעבודת כפיים, והיא אכן עבדה ברפת ובמשק החי.

עוד גננת הייתה לאה (ליאה) גוזמן-ישראלית-פישמן, אשר עם בואה ארצה בשנת 1922 התיישבה בתל אביב, אך לא מצאה עבודה במקצועה. בלית ברירה, מכורח הנסיבות, נענתה לאה להצעות עבודה שונות אף על פי שלא היו בתחום התמחותה. כאשר הוצע לה לעבוד כמדריכה לבישול בבית חינוך לילדי עובדים בתל אביב היא נתנה את הסכמתה אף שהיה מדובר בעבודה במטבח של בית החינוך ובהכנת ארוחות לתלמידים, ולא הייתה לה כל הכשרה בתחום זה. כך סיפרה:

הגעתי לבית החינוך, אף כי לא הייתי מורה ולא הייתה לי הכשרה, אבל הציעו לי עבודה במוסד, שנפתח זה עתה, ואמרו לי שאני אבשל ארוחות לילדים. חשבתי: 'מה אעשה? איני מורה, וגם איני יודעת לבשל'. [...] באתי אל בת-עירי, שהייתה מקבלת את העולים החדשים מעיירתי, וסיפרתי לה כי מציעים לי עבודה בבישול, אבל איני יודעת לבשל. אמרה: 'אין דבר; נשב ונחשוב יחד. את תבואי אלי להתיעץ'. וכך התחלתי, ואיכשהו התקדמתי. עם הילדים עבדתי ברצון והתקשרתי לבית [החינוך].⁸⁷

⁸⁶ ריאיון עם בנה אהרון גור אריה, בית זית, 5 ביוני 2017; קטעים מתוך דברי ההספד של אברהם בן נריה, קיבוץ קריית ענבים, במלאת שלושים למותה של לאה, באדיבות הבן; קורות חיים של בעלה יהודה, ארכיון קריית ענבים; 'פרקי חיים של יהודה גור אריה', באדיבות הבן; **צילה בת הקבוצה: חוברת זיכרון לצילה גור אריה**, בהוצאת המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בארץ ישראל, תל אביב ת"ש.

⁸⁷ יעקב בנאי, **סיפורו של בית ספר חופשי**, תל אביב 1976, עמ' 64.

לאה גוזמן-ישראלית-פישמן בגן הילדים בקריית ענבים 1933
באדיבות אהרון גור-אריה, חניך בגן

אף על פי שלא שימשה גננת, השנים שבהן הייתה לאה מורה לבישול תרמו להתפתחותה האישית והמקצועית, כדבריה: 'את עבודתי במוסד אני רואה לא רק כמורה. התחלתי את חיי וגדלתי יחד עם העבודה הזאת. זהו חלק מהחיים היפים ביותר שהיו לי בארץ'.⁸⁸ בשנת 1933 עזבה לאה את תל אביב והצטרפה לקבוצת קריית ענבים. שם הכירה את יעקב פישמן ונישאה לו,⁸⁹ ושם נולדו שתי בנותיה, חיותה ורותי. בשנים 1933–1943 עבדה לאה בפעוטון והייתה 'עובדת זמנית' או 'מחליפה בטיפול', ורק אחר כך שימשה גננת בפעוטון. בשנת 1943 עזבה עם משפחתה לקיבוץ מעברות, וחייתה שם עד מותה. בשנותיה במעברות עבדה לאה ברפת, במטבח ולבסוף במחסן הבגדים.⁹⁰

סיפור יוצא דופן הוא סיפורה של הגננת פרידה וסקובוניק, שסיימה את לימודיה בסמינר של היילפרין באודסה בשנת 1919. שבוע לאחר מכן עלתה פרידה על האנייה רוסלאן ועלתה ארצה עם מי שעתיד להיות בעלה. שניהם עלו כמובן מטעמי ציונות, כפי שכתב בנם, חיים גורי: 'אמי ואבי היו ציונים

⁸⁸ שם.

⁸⁹ על פי רישום אוכלוסין קבוצת קריית ענבים: 1) יומן קרית ענבים – שמות החברים לשנת 1934; רשימת חברים לשנת תרצ"ו (1935–1936), ארכיון קיבוץ קריית ענבים.

⁹⁰ שיחה עם רותי רם ועם חיותה (לעיל, הערה 21).

שרופים';⁹¹ והוסיף על אמו: 'היא הייתה ציונית קנאית'.⁹² עם בואם לארץ עברתה פרידה את שמה לגילה ונישאה לישראל גורפינקל גורי. גילה חלמה להיות גננת בארץ ישראל, אך חרף רצונה העז לא ניתן לה מבוקשה. לא סייע בידה גם סיום לימודיה בהצטיינות, כפי שכתב היילפרין בתעודת הגמר: 'במשך ימי לימודה בקורסים הייתה נחשבת לאחת התלמידות המעולות והמצטיינות'.⁹³ הטענה שהושמעה נגדה הייתה שהיא איננה יודעת לשיר, שהיא מזייפת, ולכן לא תוכל להקנות ל'צברים' מזמרת הארץ, שהיא חלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים בגן הילדים הארץ ישראלי. לימים אמרה בתה, חנה ריבלין: 'שמו עליה חותם. היא לא ידעה לשיר. זו הייתה הטרגדיה של חייה'.⁹⁴ בנה חיים גורי כאב את כאבה ונתן לכך ביטוי ביצירותיו: 'אימא שלמדה באודסה אצל יחיאל היילפרין בסמינר לגננות ולא הייתה גננת משום שלא ידעה לשיר. עונש כזה איום'.⁹⁵

גילה הייתה עקרת בית, והתסכול על שלא יכלה לעבוד במקצועה ליווה אותה כל חייה. חיים גורי כתב על כך: 'בית כזה שהייתה בו אימא יפה ובודדה שלא מצאה את עצמה בין הקירות ובין הרהיטים, באי סדר הקבוע ששרר בו'.⁹⁶ גילה לא יכלה לשאת את כישלונה וניסתה ללמוד לפרוט על מנדולינה, אך גם תכנית זו לא צלחה. כפי שסיפר בנה:

אמי, אמי היקרה, המנסה לשאת את העולם ותוגתו. עד תום לא ויתרה על רצונה לשיר. הייתי בוכה למשמע ניסיונותיה האומללים להתגבר על הפגם הנורא הזה. היא רכשה לה מנדולינה, כן, והייתה מנסה לנגן אטיודים אינסופיים, לפי הוראותיו של מורה, שמעולם לא ראיתי את פניו. היא לא השלימה עם רוע הגזירה. אחזה בידה את משולש הקרן ועינתה את המיתרים. [...] יום אחד באו אליי חברים וקפצו על גבי הספה. שמעתי 'קרק' כזה! הרמתי את המכסה

⁹¹ חיים גורי, **אני מלחמת אזרחים**, ירושלים ותל אביב 2004, עמ' 21; 'הוריי היו ציונים', הדגיש חיים גורי בשיחה עמי, 18 ביוני 2017.

⁹² שם, עמ' 22.

⁹³ תודה לניצן ריבלין-פלדמן, נכדתה של גילה גורי, על שליחת התעודה, 15 ביוני 2017.

⁹⁴ חנה ריבלין – קורות חיים, <https://www.youtube.com/watch?v=2HY84TcOf5s>

⁹⁵ חיים גורי, **עם השירה והזמן: דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית**, ירושלים תשס"ח, עמ' 28.

⁹⁶ שם.

ומצאתי שם את המנדולינה המרוסקת. מי זה מחביא מנדולינה בתוך ספה? איזה שיגעון! ראיתי את כלי הנגינה החבול, המנופץ. בכך תם ניסיונה של אמי לשיר ולנגן. רק נשמתה רוננת אי-שם ברחבי השמיים.⁹⁷

סיכום: תרומתן של הגננות לחינוך בארץ ישראל

בואן של גננות העלייה השלישית והרביעית בישר תקופה חדשה בחיי גן הילדים הארץ ישראלי. בשל המחסור בגננות מוסמכות נתקבלו הגננות החדשות, בוגרות סמינרים ובעלות השכלה פדגוגית מקצועית, בתקווה ובציפייה שימלאו את השורות החסרות. הן הביאו עמן את תכניות הלימודים ואת שיטות העבודה שלמדו בסמינרים בגולה והתאימו אותן למציאות הארץ ישראלית. הן המשיכו, העמיקו והפרו את דרכי העבודה של הגננות 'הוותיקות', גננות העלייה הראשונה והשנייה, שהניחו את התשתית לגני הילדים בארץ והקימו את מערכת החינוך לגיל הרך.⁹⁸ הן – הגננות החדשות – השביחו את המערכת, והשפעתן ניכרה בעיקר בארבעה תחומים: עבודה בגני ילדים בקיבוצים, במושבות ובמקומות יישוב מרוחקים ומוכי מחלות מידבקות, העמקת מורשת התרבות היהודית, העשרת הספרות הפדגוגית-מקצועית והקמת מערכת החינוך לגיל הרך בעין חרוד.

א. עבודה בגני ילדים בקיבוצים, במושבות ובמקומות יישוב מרוחקים ומוכי מחלות מידבקות

הגננות ראו בעבודתן ייעוד ושליחות חלוצית בהתגלמותה, ולכן היו מוכנות לעבוד בכל מקום שאליו יישלחו. בגולה הן הקימו גני ילדים 'יש מאין' במקומות נידחים, ולכן בבואן ארצה משימה זו כבר לא הייתה חדשה להן. הן נענו לאתגר ויצאו לעבוד ביישובי פריפריה מרוחקים ומוכי מחלות מידבקות. פולה זינגר-רכטר הגיעה ארצה בשנת 1919. בפגישתה עם יוסף לוריא, מנהל מחלקת החינוך, הוא הציע לה לעבוד בגן הילדים במושבה חדרה, אך הזהיר אותה: 'המקום נגוע בקדחת'.⁹⁹ פולה השיבה בגאווה: 'הרי באתי ארצה

⁹⁷ גורי (לעיל, הערה 91), עמ' 22.

⁹⁸ צפורה שחורי-רובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (2002), עמ' 115–194.

⁹⁹ רכטר (לעיל, הערה 41).

כחלוצה,¹⁰⁰ אולם לאכזבתה חלתה בקדחת כעבור שלושה חודשים בלבד, וכאשר החמיר מצבה פקד עליה הרופא לעזוב את המושבה ולהתאשפז בבית החולים ב'פנו. 'כך נסתיימה עבורנו פרשת עבודתנו הראשונה בחדרה',¹⁰¹ כתבה בזיכרונותיה.

גורל דומה נפל גם בחלקה של לאה פולשטינסקי, בוגרת בית מדרשו של היילפרין משנת 1917. בנובמבר 1925 היא עלתה לארץ ונשלחה לגן הילדים ביסוד המעלה. חרף אזהרותיו של המפקח מפני מצבם הבריאותי החמור של הילדים הסכימה לאה לעבוד בגן זה. כבר בשנת הלימודים הראשונה היא חלתה בקדחת, ולאחר שהחלימה שבה לעבודתה.¹⁰² לאה עבדה שנתיים ביסוד המעלה, ואחר כך עברה לראש פינה ומשם לגדרה, לראשון לציון ולתל אביב, עד צאתה לגמלאות.

ב. העמקת מורשת התרבות היהודית

העושר הרוחני, תוצאת החינוך הביתי העברי שספגו הגננות בילדותן, השפיע על דרכן כמחנכות בארץ ישראל. היחס האוהד לדת ולמסורת, ליהדות ולאהבת הארץ היה מוטבע בלבן והשפיע על דרכן בעיצוב דרכו של גן הילדים הן בעיר הן בקיבוץ. הן הטביעו חותם על תכנית הלימודים בהקדישן חלק נכבד בה למסורת היהודית, לחגים ולמועדים, לקבלת השבת ולקריאת סיפורי המקרא ואגדות ישראל. על חוה ורבה נאמר: 'את ידעת לשלב בעבודתך החינוכית עם הילדים מנגינת העיירה היהודית אשר ממנה צמחת וינקת כל הטוב והנעלה שבה'.¹⁰³

צפורה חיטין-וולפסון הפכה את גנה בתל אביב לשם דבר – 'שמו הלך לפניו ויצאו לו מוניטין'.¹⁰⁴ היא זכתה להערכה ולתשבחות בעיתונות התקופה: 'היא השקיעה סבלנות, אהבה, ומסירות בחגיגת החגים, הכינה תערוכות מיצירות

¹⁰⁰ ש.ם.

¹⁰¹ ש.ם.

¹⁰² אח"י, תיק פולשטינסקי, א-5.63/152.

¹⁰³ שולה (לא ציון שם משפחתה), 'לזכר נעדרים: חוה ורבה ז"ל', *הד הגן*, לג, ד (א-ב) (אייר

תשכ"ט), עמ' 517.

¹⁰⁴ דוד תדהר, 'צפורה וולפסון', *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו י*, תל אביב 1959, עמ'

3607.

הילדים המשקפות את חיי העם בעבר ובהווה ובניין הארץ במשך עשרות שנים.¹⁰⁵ סיפורי המקרא והאגדה וההכנות לחגיגת השבת היו חלק חשוב מתכנית הלימודים. לימים סיכמה וולפסון בהתרגשות את מפעל חייה: 'כשאני מדברת על שנות עבודתי, כל קמטי פניי כאילו מתיישרים; בשבילי העבודה הייתה ייעוד, את הכול ראיתי בעבודה ואת העבודה ראיתי בכול. פעלתי מתוך אמונה עמוקה'.¹⁰⁶

ג. העשרת הספרות הפדגוגית-מקצועית

בימים שהספרות הפדגוגית בארץ עדיין הייתה בחיתוליה, הקדישו הגננות והמפקחות מזמנן לכתובת ספרי חינוך והדרכה ולעיבוד תכניות לימוד לגן הילדים. רבות מהן כתבו ופרסמו מפרי עטן בהד הגן: מאמרים, רשמים, חוויות ורעיונות השאובים מעבודתן. אחת המובילות בתחום זה הייתה אסתר רבינוביץ, גנת, סופרת ומפקחת ארצית על גני הילדים של זרם העובדים 'המרכז לחינוך'. היא ערכה את הד הגן בשנות השישים במשך עשור, ערכה ספרי חינוך לגננות, כתבה מאמרים ושלושה ספרי חינוך ו'יבולה הספרותי-פדגוגי מפליא במקורותיו, היקפו ועומקו'.¹⁰⁷

חנה רוטנברג פרסמה מאמרים בהד הגן ושני ספרי חינוך. חוה ורבה, מלבד היותה גנת דגולה, הייתה סופרת וערכה תכניות לאם ולילד ב'קול ירושלים', וכן הייתה חברת מערכת הד הגן משנות השלושים במשך חמש עשרה שנה ועורכת בשנת תש"ט. היא אף כתבה ספרי חינוך וספרי ילדים. לאה פולשטינסקי, נוסף על עבודתה רבת השנים כגנת, הייתה חברת מערכת הד הגן וכתבה רשימות גם בדבר הפועלת, בהד החינוך, בהבוקר ובגליונו. היא כינסה את רשימותיה על עבודתה בגן ועל ילדי הגן וחוויותיהם בשלושה

¹⁰⁵ 'תערוכה בגן ילדים בהנהלת צפורה וולפסון', דבר, 22 בינואר 1971, עמ' 11; 'מסיבת פרידה בגן של צפורה וולפסון', על המשמר, 30 בינואר 1951; 'לסיום שנת הלימודים בגן ג' בהנהלת צפורה וולפסון בנוכחות סופרים, צירי הכנסת, מנהלי בתי ספר', הבוקר, 10 ביולי 1950; 'חגיגת ט"ו בשבט בגן ג' בהנהלת צפורה וולפסון', דבר, 18 בפברואר 1949.

¹⁰⁶ שרה תאומים, 'עם צפורה וולפסון', אושיות, 2 (תש"ס), עמ' 169.
¹⁰⁷ מרים לוינסון, 'לדמותה של אסתר רבינוביץ ז"ל', אושיות, 2 (תש"ס), עמ' 171-172; אסתר רבינוביץ סיימה את לימודי ההוראה בסמינר של היילפרין בוורשה בשנת 1914. היא הייתה חברתה של קדיה מולודובסקי, ומולודובסקי הקדישה לה פרק בזיכרונותיה. ראו לעיל, הערה 65.

ספרים.¹⁰⁸ הספרות הפדגוגית-מקצועית הייתה מיועדת ל'דור הגננות הבא' כדי לשמש 'מדריך ויועץ בעבודתן'.¹⁰⁹

ד. הקמת מערכת החינוך לגיל הרך בעין חרוד

תרומה יוצאת דופן בחשיבותה הרימו שלוש הגננות הראשונות של עין חרוד, שעיצבו את דמותו של גן הילדים הקיבוצי בראשיתו. שתיים מהן הצטרפו לקיבוץ בשנת 1923: פרומקה אשרובסקי-אשד (1895–1968) למדה שנה אחת בלבד בסמינר של אלטרמן בוורשה, אך לא סיימה את הלימודים מכיוון שחלתה בטיפוס, ונטלקה טבנקין (1890–1976) למדה בסמינרים של אלטרמן ושל היילפרין בוורשה.¹¹⁰ הגננת השלישית של הקיבוץ, רבקה שיינמן-רובין (1890–1968), הייתה בוגרת הסמינר של היילפרין בוורשה. היא עלתה ארצה בשנת 1926 ולה ותק של שנים רבות בעבודת הגן בגולה וכחברת מרכז הסתדרות הגננות בפולין.¹¹¹ שלוש הגננות, 'נטלקה, רבקה ופרומקה – היו חדורות שליחות חינוכית וראו בה את עבודת הקודש שלהן ואת משימתן העיקרית בחיים הקולקטיביים'.¹¹²

רבקה רובין, 'שהיה לה יחס רגשי עמוק לדת ולמסורת מבית הוריה',¹¹³ השקיעה בעבודתה מאמץ רב לנטוע בלב הילדים אהבה לתרבות היהודית דרך עיצוב טקסי החגים, השבת, סיפורי המקרא והאגדה, ובזה נתנה לגן

¹⁰⁸ גצל קרסל, **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, מרחביה 1967, עמ' 584.
¹⁰⁹ הגננת חסיה פיינסוד-סוקניק במבוא שכתבה לספרה של הגננת צביה קטרבורסקי, **בנתיות הגן**, תל אביב תשכ"ב, עמ' 13.

¹¹⁰ נטלקה כתבה בזיכרונותיה כי שאפה לעלות לארץ ישראל, 'לגליל, תחיית הארץ, שיבה לעבודה, לטבע', אך לא ידעה עברית: 'רציתי לדעת עברית. על היות גננת לא חלמתי, אבל לקנות עברית אפשר היה רק "בסמינר אלטרמן", נרשמתי. [...] נקלעתי לקרע שנתהווה בין שני הידידים: היילפרין ואלטרמן, שבסופו של דבר הקימו שני סמינרים, ואני קניתי תורה משניהם' (23 במרץ 1971, ארכיון עין חרוד).
¹¹¹ פרוטוקול ישיבת הסתדרות הגננות בפולניה, כ"ו בניסן תרפ"ה, 'גן ילדים: כלי מבטאה של הסתדרות הגננות העבריות בפולניה', הוצאת הסתדרות הגנים העבריים בפולניה, ורשה 1925, עמ' 23 (אח"י, 372.21); שיחה עם הנכד רֶאֱלִי (ישראל) רובין, חולתה, 16 במאי 2017.

¹¹² תמר קמינסקי, **נשות עין חרוד כמעצבות חברה מחדשת ומשתנה: 1921–1948**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב, עמ' 83.

¹¹³ מוטי זעירא, **קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות העברית**, ירושלים 2002, עמ' 103.

הילדים צביון יהודי מסורתי.¹¹⁴ היא הקנתה ערכים יהודיים לילדי הקיבוץ, כי 'אנחנו רוצים לקרב את הילדים אל התנ"ך', אמרה במועצת החינוך הראשונה של הקיבוץ המאוחד בעין חרוד באפריל 1928.¹¹⁵

ההיסטוריון מוטי זעירא מציין כי רבקה רובין 'הייתה ספוגת תרבות של מסורת, השתדלה לגוון את השבת, את החג, את הסיפור המקראי בנימה מסורתית. לא כן נטלקה ופרומקה'.¹¹⁶ רובין מילאה תפקיד חשוב גם בוויכוחים על החינוך בקיבוץ בנושאים כגון אם להקנות את המורשת התרבותית היהודית לילדי הקיבוץ, מהו מקומו של אלוהים בחינוך, כיצד לספר לילדים בערב שבת מסיפורי המקרא וכיצד לחוג את החגים.¹¹⁷ כך כתבה: 'רצוני לקשור את ילדינו עם העם הגדול שלנו מחוץ לארץ ישראל, עם המנהגים עם ההווי שלהם, ואני משתמשת בייחוד בחגים שלנו ומספרת לילדים, איך חוגגים היהודים חג זה או אחר בפולין'.¹¹⁸

בעוד נטלקה ופרומקה קשרו את גורלן עם עין חרוד ושימשו גנות בקיבוץ שנים רבות, רבקה עזבה את הקיבוץ לאחר שש שנות עבודה, עברה לתל אביב ונמנתה עם המדריכות והמפקחות של גני הילדים של המרכז לחינוך מטעם זרם העובדים.¹¹⁹

הגננות, בוגרות הסמינרים של היילפרין ואלטרמן, חלוצות בשדה החינוך בגולה, מילאו את המשימות החינוכיות הלאומיות אשר הוטלו עליהן בסמינרים במסירות בלתי מתפשרת, בתושייה ובמאמץ רב, בהצלחות

¹¹⁴ ראובן פורת, היחיד והיחיד: תולדות בית הספר הקיבוצי, יד טבנקין תשמ"ז, עמ' 100–101.

¹¹⁵ שם, עמ' 100; זעירא (לעיל, הערה 113), עמ' 104.

¹¹⁶ זעירא, שם.

¹¹⁷ שם.

¹¹⁸ רבקה רובין, 'מהעבודה בגן הילדים בעין חרוד', מבפנים, ד, מג-נב (אוקטובר 1929–נובמבר 1931), יד טבנקין תשמ"ו, עמ' 532.

¹¹⁹ זעירא (לעיל, הערה 113), עמ' 103–104; יובל דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, תל אביב 2002, עמ' 89; אהרן ינאי, תולדות עין חרוד א, תל אביב 1971, עמ' 284–285.

ובכישלונות, שכן ראו בהן ייעוד ושליחות חינוכית-חלוצית. 'לשבחן ייאמר שנשאו בעול ומילאו בנאמנות ובזריזות את אשר הוטל עליהן'.¹²⁰

הצלחתן מוכיחה כי רב היה חלקן ורבה הייתה תרומתן להקמת מפעל עברי נחשוני, קרי ייסוד גנים עבריים – ראשונים בתפוצות – אגב מאבק בתנאים הפיזיים, במחסור המתמיד ובדלות התקציבים. בשקדנות, בנחישות ובדבקות בעשייה הן פילסו את דרכן בעולם ההוראה והשלימו את משימתן הודות ל'התלהבות והמסירות שאינן עומדות בפני המכשולים המרובים הנפגשים בדרך'.¹²¹ הן היו חדורות מוטיבציה ועשו כל שלאל ידן להקים, לחנך ולטפח 'דור של ילדים [...] בנים ובנות למאות ולאלפים, שימלאו אחר כך את שורות החלוצים בארץ'.¹²²

בחלוף העתים היו גננות אלו לעמוד התווך של הגן העברי בארץ ישראל, ממנהיגותיו הכריזמטיות הבולטות וממעצבות דמותו של החינוך בגיל הרך. הן הקימו גנים לדוגמה, הדריכו את תלמידות הסמינרים, כתבו ספרי חינוך שהיו לספרי יסוד, ורבות מהן התקדמו ונשאו בתפקידי הדרכה ופיקוח. על חוה ורבה, גננת מופתית, עורכת הד הגן ופעילה במרכז התאחדות הגננות, נכתב: 'אם קם לנו דור המגינים, דור התקומה / תודות למחנכות כחוה [ורבה], קם הדור הזה!'¹²³

הצהרה זו אכן מסכמת את תרומת דור הגננות שעלו ארצה מטעמי ציונות וראו בעבודתן ייעוד ושליחות.

¹²⁰ קופרשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 50.

¹²¹ רובין (לעיל, הערה 39).

¹²² הנ"ל (לעיל, הערה 48), עמ' 13.

¹²³ מימיה טשרנוביץ אבידר, 'חוה ורבה – לזכרה של גננת דגולה', דבר, 27 במאי 1969.